

Ս. ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

ՄԻ ԷՋ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Քաղաշխատողի գրանցամանրը)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՍԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1950

УПРАВЛЕНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
МОНГОЛСКОГО УЛАНА

МАТЕМАТИКА, 10-й класс
УЧЕБНИК

УЧЕБНИК
1980

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

№

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ВЕ-
ЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

3

С. ТОВМАСЯН

ЗАПИСКИ ПОЛИТРАБОТНИКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН

1950

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ի Ն Ս Տ Ի Տ Ո Ւ Տ

№	ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ	3
---	---	---

147.27
+
179
9(47.9)

Ս. ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

ԱՏՈՒԿԱՅԵ Է 1951 թ.

ՄԻ ԷԶ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Դադարձխատողի գրանցումները)

15.399
A II
32767

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1 9 5 0

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILL. 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

4
100
100

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

(The University of Chicago Press)

100
100
100

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Средь имен родных и близких,
Тех, кто сердцу дорого
Есть одно среди гор гранитных
Слава штурма Санчаро.

(Դիվիզիայի քայլերգից)

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հայրենական պատերազմի այդ շրջանում ծանր օրեր էր ապրում մեր Հայրենիքը: Գերմանական արյունարբու ֆաշիստները կանգ չառնելով հսկայական կորուստների առջև, 1942 թ. ամառը Հարավային ռազմաճակատ էին նետել բազմաքանակ զորքեր և հազեցնելով նրանց տանկային ու օդային ուժերով, նպատակ էին դրել շրջանցել Մոսկվան Արևելքից, կտրել այն Վոլգայի ու Ուրալի թիկունքից և դրավել մայրաքաղաքը, ինչպես նաև զավթել Հարավը, Կովկասի նավթային շրջանները:

Թշնամին դրավել էր Ռուստովը, Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, մոտեցել էր Ստալինգրադին: Ֆաշիստական արյունարբու ռմաակները հարավային խմբավորման իրենց աջ թևով աշնան սկզբին կատաղի կերպով անընդհատ գրոհում էին մեր պաշտպանության դժերը Տուլապսի ուղղությամբ, ձգտում էին անջատել մեր ծովամիայա զորամասերը Նովորոսիյսկի շրջանում, տիրանալ Սևծովյան արևելյան ափերին: Գերմանացիները դրավել էին Նովորոսիյսկը, մոտեցել Տուլապսին, Մոզդոկին և Ջառնեկաու քաղաքին: Ֆաշիստական հորդանները առաջ էին շարժվում դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնանցքները:

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներն սպառնում էին Անդրրկովկասի ռեսպուբլիկաներին, նրանց ազատությանը:

Հիտլերյան Գերմանիան ձգտում էր հարության տալ Անդրրկովկասի ժողովուրդների դարավոր ճնշմանը, Կովկասի ժողովուրդների միջև առաջ բերել պառակտում, խեղդել նրանց ստեղծագործական ուժերը:

Անդրկովկասի ժողովուրդները տեսնում էին, որ սովետական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, ուստի մեծ ժողովրդի օգնությամբ, Լենինի-Ստալինի փառապանծ պարտիայի ղեկավարությամբ ձեռք բերված ազատությունը, ժողովուրդների երջանիկ կյանքը և բարեկամությունը ենթարկված են անմիջական վտանգի: Նրանք գիտեին, որ հիտլերյան հորդանքը Անդրկովկասին բերում են քայքայում, ավերածություն, կոտորած և անարգանք: 1942 թ. օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգը, որ ժողովուրդների ստալինյան անխախտելի միասնության մի հզոր դեմոնստրացիա էր, պատրաստակամություն հայտնեց արյան գնով պաշտպանել հարազատ հողը ֆաշիստական ներխուժումից: Անդրկովկասի ժողովուրդները երգվեցին ընկեր Ստալինին.

«Կայունությամբ ու արիությամբ, ուստի մեծ ժողովրդի, մեր ավագ եղբոր հետ միասին, մեր Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդների հետ միասին կկռվենք գերմանա-ֆաշիստական ավազակների դեմ, մինչև որ լիովին ճգմենք ու ոչնչացնենք ֆաշիստական ճիւղաղներին»:

(Միտինգի՝ ընկեր Ստալինին ուղղած նամակից)

Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրական միությունն է՛լ ավելի ամրապնդվեց Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ֆաշիստական ներխուժման վտանգին դեմ-հանդիման: Նրանց անսահման սերը դեպի սովետական հասարակարգը և Մեծ Ստալինը իր արտահայտությունը գտավ Հայրենիքի համար անձնագոհության, շտեմնված սխրագործությունների և հերոսական ստեղծագործական աշխատանքի մեջ:

Որքան մեծանում էր ֆաշիստական ներխուժման վտանգը, այնքան ամրակուռ էր դառնում ՍՍՌՄ ժողովուրդների միասնությունը և մեծանում թշնամուն վերջնականապես ջախջախելու հույսը: Նրանք գիտեին, որ ՍՍՌՄ ժողովուրդների փրկարար, Զինված Ուժերի Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Մեծ Ստալինը հրամայել էր բանակին՝

Վերջ դնել նահանջին, համառորեն, մինչև արյան վերջին կաթիլը պաշտպանել յուրաքանչյուր դիրք, սովետական տերիտորիայի ամեն մի մետր, կառչել սովետական հողի յուրաքանչյուր կտորին և պաշտպանել այն մինչև վերջին հնարավորությունը:

Ընկեր Ստալինը խնդիր էր դրել՝

Կանգնեցնել, իսկ այնուհետև ետ շարտել ու ջախջախել թշնամուն:

Առաջնորդի հրամանը հաղթանակի մեծագույն ծրագիր էր: Այդ իմաստուն ծրագիրը ամենախորը կերպով թափանցել էր Սովետական բանակի ռազմիկների դիտակցության մեջ: Նրանց սրտերը բաբախում էին բարձր պատասխանատվության զգացումից՝ հայրենապաշտպան սուրբ հրամանի ոգուն համապատասխան: Ամենքն էլ պարզ դիտակցում էին, որ Հայրենիքի և ժողովրդի բախտը մեծ վտանգի մեջ է և իրենք կոչված են փրկել երկիրը այդ մահացու վտանգից: Յուրաքանչյուր մարտիկ, հրամանատար և քաղաքական աշխատող համոզված էր, որ թեև երկիրք մեծ է, լայնածավալ, լի պաշտպանության բնական ու արհեստական բազմաթիվ հնարավորություններով, այնուամենայնիվ նահանջի տեղ չկա այլևս:

Երկրի համար ստեղծված այդ մեծ վտանգի պահին Սովետական ժողովրդի իմաստուն առաջնորդ Մեծ Ստալինը կազմակերպեց հերոսական դիմադրություն գերմանա-ֆաշիստական ներխուժման դեմ:

Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների պարտիական կազմակերպությունները և ռազմաճակատի հրամանատարությունը կազմակերպական ու քաղաքական հսկայական աշխատանք ծավալեցին թիկունքում և ռազմաճակատում: Ամբողջ ուժերն այդ օրերին կենտրոնացվեց Անդրկովկասյան ռազմաճակատում գերմանա-ֆաշիստական զորքերի ներխուժումը խափանելու և նրանց ջախջախումը կազմակերպելու վերաբերյալ Սովետական Միության զինված ուժերի Գերագույն գլխավոր հրամամանատարության ստրատեգիական պլանի իրականացման վրա:

Անդրկովկասի ժողովուրդների և ռազմաճակատի ուժերի մոբիլիզացիան կատարվեց մեծ արագությամբ: Դա հնարավորություն տվեց ոչ միայն ձախողել հիտլերյան հորդանների ներխուժումը, այլև ջախջախել ու հետ շարտել նրանց:

Մեր զորամասը, որի հրամանատարն էր սպա Կուզնեցովը, ռազմաճակատի խորհրդի հրամանով 1942 թ. օգոստոսի վերջերին Հայաստանից մեկնելով, կենտրոնացել էր Արևմտյան Վրաստան:

նում և մարտական խնդիր ստանալուն էր սպասում: Օգոստոսի 27-ի երեկոյան զորամասի հրամանատար ընկեր Կուզնեցովին և ինձ հայտնեցին, որ ներկայանա՞նք ռազմաճակատի հրամանատարին: Ժամը 24-ին մեզ ուրիշ զորամասերի հրամանատարների և կոմիտարների հետ ներս հրավիրեցին լեռնայանջին դռնվող կանաչազարդ գեղեցիկ տունը:

Այստեղ էին գտնվում բարձր հրամանատարության ներկայացուցիչները: Մենք ղեկուցեցինք նրանց մեր զորամասի կազմի, զինվածության, ապահովվածության և մարտունակության մասին:

Այնուհետև տեղի ունեցավ խորհրդակցություն: Դա կարեւոր խորհրդակցություն էր և մեծ նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի համար:

Մեզ բացատրեցին Ֆաշիստական ներխուժման հետևանքով Անդրկովկասյան ռազմաճակատում ստեղծված բարդ իրադրությունն այդ օրերին և մարտական խնդիրներ դրեցին զորամասերի առջև:

Ստացված մարտական խնդիրը ակտիվ պաշտպանության բնույթ ուներ: Նրա մեջ հմտորեն հաշվի էին առնված բոլոր կարեւոր և երկրորդական հանգամանքները, որոնք նշանակություն ունեին ինչպես պաշտպանության կազմակերպման, այնպես էլ գերմանական հորդանների առաջիկա ջախջախումը նախապատրաստելու տեսակետից:

Սովետական ռազմական ստեղծագործական տակտիկայի ոգով շարադրված մարտական խնդիրը երաշխիք էր տալիս հաղթող դուրս գալ բարդ իրադրության մեջ:

Մարտական խնդիրը պարզ էր և պատասխանատու. նա իր մեջ ընդգրկում էր պաշտպանության կազմակերպումը՝ հյուսիսից գերմանացիների Անդրկովկաս ներխուժելու դեմ և ծովափնյա պաշտպանությունը՝ դեսանտ իջեցնելու հնարավոր փորձերից անվտանգ դարձնելու համար:

Մենք նշումներ էինք կատարում տեղադրական քարտեզի վրա մարտական հրամանին համաձայն: Մնում էր մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը և կազմակերպել դործն աչնպես, որ մարտական խնդիրը կատարվի պատվով:

Վաղ առավոտյան մեր զորամասերը շարժվեցին որոշված

ուղղությամբ: Գնդապետ Կուզնեցովը մի խումբ սպաներով մեկ-
նեց հրամանատարական հետախուզության: Զորամասի ստորա-
բաժանումները մեկը մյուսի ետևից շարժվում էին դեպի այն ուղ-
ղությունը, որտեղ նրանք պետք է կատարեին մարտական խնդիրը:
Օգոստոսի 29-ի առավոտյան, երբ նախապատրաստվում էինք ու-
ղարկել նախաձեռնություն էշելոնը բեռնատար ավտոմեքենաներով, մո-
տեցավ մի լեյտենանտ և հանձնեց խիստ գաղտնի ծրար: Դա մար-
տական հրաման էր: Հրամանը բացառիկ կարևոր նշանակություն
ունի: Մեր զորամասը այդ օրվանից գտնվում էր այն զորամասերի
թվում, որոնց հրամանատարն էր նշանակվել զինեթալ-մայոր Լեսե-
լիձեն և որոնց առաջադրված էր լեռնանցքներում կատարել մի բարդ
և կարևոր օպերացիա:

Ռազմաճակատում դրությունը դեռ մխիթարական չէր: Նենդ
Քշնամին նոր դավեր էր սարքում: Մինչդեռ մենք շարժվում էինք դե-
պի նշանակված դիրքերը, գերմանական մի դիվիզիա հետապնդելով
մեր նահանջող մի գնդի, որը երկար մարտերից հետո մնացել էր
առանց ռազմամթերքի, սեղմվել լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջե-
րին ու նահանջում էր Սանչարոյի վրայով, գրավել էր Աջափշ, Սան-
չարո, Ալաշտրախու և Չամաշխա լեռնանցքները: Գերմանական այդ
դիվիզիայի զորամասերը խնդիր ունեին գուրս գալ ծովափ Սու-
խումիի և Գուդաուտիի շրջանում:

Այդ դեպքն անակնկալ էր, վտանգը մեծ:

Ուշ երեկո էր: Նոր միայն հավաքվել էինք հրամանատարա-
կան կետում (КП), քննության էինք առնում մարտական խնդրի
կազմակերպման հարցերը: Ներս է մտնում շտաբի պետ փոխգնդա-
պետ Գրիգորեսկին՝ հայտնելով, որ մեզ, ընկեր Կուզնեցովին և ինձ,
հրամայված է ներկայանալ հրամանատարությունը մայոր Յակո-
վենկոյի զորամասի համար մարտական նոր խնդիր ստանալու:
Պարզվեց, որ ընկ. Լեսելիձեն հրամայել էր գաղաթեցնել մեր զորա-
մասի երկը՝ մարտական գործողության նոր խնդիր տալու համար:

Մենք արդեն Գուդաուտիումն էինք: Մովսիսյա փոքրիկ, ըստ
ամենայնիվ զեղեցիկ քաղաքում, կանաչազարդ երկհարկանի շեն-
քում հավաքվել էին գնդապետ Միքելաձեն, Գուդաուտիի պարտ-
շրջկոմի քարտուղարը, շրջսովետի գործադիր կոմիտեի նախագահ,
նԳՎԿ-ի շրջբաժանմունքի պետը և մի քանի այլ աշխատողներ:

Մեր ներս մտնելու մոմենտին գնդապետ Միրելաձեն թվարկում էր, թե ինչով պետք է օգնեն զուգաուտցիները ռազմական գործողություն սկսող մեր զորամասին: Նա առանձնապես պահանջում էր մորիլիզացնել բեռնատար գրաստներ ռազմամթերք ու պարեն փոխադրելու համար, քանի որ ճանապարհների բացակայությունը լեռներում բացառում էր անիվավոր տրանսպորտի օգտագործումը:

Միրելաձեն շտաբի պետն էր: Գեներալ Լեսելիձեի հանձնարարությամբ նա ծանոթացրեց մեզ օպերատիվ իրադրության (оперативная обстановка) հետ, հայտնեց հրամանատարության որոշումը մեր առաջիկա գործողությունների մասին: Լեսելիձեի հրամանի համաձայն զորամասը պետք է լեռնային դժվար երթ կատարեր, ջախջախեր թշնամու խմբավորումը լեռներում և այնուհետև հետապնդեր նրան ու տիրանար Սանչարո լեռնանցքին, ազատագրեր Կուլկասյան զլխավոր լեռնաշղթայի այդ հատվածը:

Մեզնից արևելք գործում էր գնդապետ Պիյաշևի զորամասը, որ նույնպիսի խնդիր ուներ: Մեզ հարկավոր էր զուգակցել գործողությունները Պիյաշևի զորամասի գործողությունների հետ:

Խնդիրը կարճ էր, հասկանալի, սակայն առավել դժվար, քան կարելի էր պատկերել անտեղյակ լինելով Կուլկասյան լեռներին:

ԴԵՊԻ ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՅԻ ԲԱՐՁՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ժամը 5-ն էր (30 օգոստոսի 1942 թ.): Մենք քայլում էինք ծառերի ու թփերի արանքով — «Կանգ առ, ո՞վ է դալիս», ժամապահի շեշտակի կանչը սթափեցրեց մեզ, և մենք ուղևորվեցինք դեպի զորամասի հրամանատարական վրանը, որը հազիվ էր նշմարվում լիառատ թփերի արանքում:

Ընկեր Կուղնեցովը վերադաս հրամանատարության հրամանին համապատասխան շարադրեց մարտական խնդիրը հրամանատար մայոր Յակովենկոյին և ղինվորական կոմիսար Իվանովին:

Սպասվում էր մի դժվարին ուղի մեզ համար: Եթե նախօրոք գործնական միջոցներ չձեռնարկեինք երթը կազմակերպված անցկացնելու համար, ապա զորամասը կարող էր զգալի շփոթ

կորցնել իր մարտունակութիւնը մինչև թշնամու ուժերի հետ բախվելը: Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայում զորամաս շարժելը կապված էր մի շարք բարդութիւնների հետ: Այստեղ բնական արգելքները՝ ճանապարհների բացակայութիւնը, լեռների խիստ թեքութիւնը, անբարենպաստ եղանակը և այլն, չէին զիջում պատերազմական դժվարութիւններին: Այնտեղ բազմական արդի տեխնիկայի, զենքի զանազան ծանր տեսակների փոխադրումը ոչ միայն դժվար, այլև անհնարին էր: Այդ նկատառումով էլ, մարտական խնդրին զուգընթաց, զորամասի հրամանատարութիւնը երթի կազմակերպման խնդիր ստացավ, որովհետև լեռնային պայմաններում անձնակազմի մարտունակութեան պահպանումը առաջնակարգ նշանակութիւն էր ստանում:

Հրամայված էր մինչև հակառակորդի ուժերի հետ բախվելը ստորաբաժանումների առջև միայն մասնակի խնդիրներ դնել: Երթը պետք է նախապատրաստվէր դժվարին պայմաններում և ընդամենը մեկ ու կես ժամում: Միայն ավանգարդային գումարտակը ավագ լեյտենանտ Պանցելչի հրամանատարութեամբ հանդիսական մարտի խնդիր ստացավ:

Լեռնային պայմաններում հնարավոր չէր փոխադրել զենքի բոլոր ծանր տեսակները: Ճակատ էին մեկնում հետևակը, գնդացրային, ականանետային և մարտական ապահովման (боевого обеспечения) մի քանի ստորաբաժանումներ:

Մեր զորամասերը դեռ մարտեր չէին վարել: Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին շրջանում նրանք նախապատրաստվել էին թիկունքում, և միայն այդ օրերին հարկ եղավ գործի դնել այն, ինչ սովորել էին մինչ այդ: Որովհետև Յակովենկոյի զորամասն առաջինն էր հարձակման խնդիր ստանում, այն էլ Կովկասյան լեռների դժվարին պայմաններում, բնականաբար, հարկ եղավ նրա վրա կենտրոնացնել մեր ամբողջ ուշադրութիւնը, մանավանդ, երբ նա առանձնանում էր ինքնուրույն կերպով խնդիր կատարելու բավականաչափ տեղական ժամանակով: Ընկեր Կուզնեցովի հետ մենք որոշեցինք անձամբ գնալ նոր մարտական առաջադրանք ստացած զորամասի կազմում, տեղում ղեկավարել նրա գործողութիւնները, իսկ մեզ փոխարինելու համար թողնելով համապատասխան մարդիկ, որոնք պետք է ղեկավարեին մյուս զորամասերի գործերը:

Այդ իրադրության մեջ անհրաժեշտ եղավ քաղաշխատողներից առանձնացնել մի խումբ, որը ավագ քաղղեկ ընկ. Վարդանովի գլխավորությամբ՝ մարտական գործողությունների ընթացքում գործում էր զորամասի կազմում և օգնում քաղաշխատանքի կազմակերպմանը:

Ընկ. Զիկոգիձեն, զորամասի ղեկավար սպաններից մեկը, գտնվելով շտաբում, շտաբի պետի և մյուս սպանների հետ մեկտեղ, մշակում էր լեռնային երթի պլանը և ամփոփում հետախուզության տվյալները, փոխադրելով այն տեղագրական քարտեզի վրա: Ավագ լեյտենանտ Բեսսոնովը նախապատրաստում էր հետախուզական ջոկատը: Ավագ քաղղեկ Վարդանովը, զորամասի ղինկոմ Իվանովի և քաղբաժնի աշխատողներ Միխայլովի և Զանբեկովի հետ մեկտեղ, հավաքեց ստորաբաժանումների քաղաշխատողներին և մարտական խնդրին համապատասխան քաղաքական աշխատանքի հանձնարարություններ տվեց:

Քիչ հետո պարտիական ու կոմերիտական կազմակերպությունների թռուցիկ ժողովներ գումարվեցին, որտեղ կոմերիտականներն ու կոմունիստները խնդիր ստացան երթի ընթացքում անձնակազմի հետ քաղաքական աշխատանք կատարելու համար:

Ուղևորության հետ կապված դժվարություններն ըմբռնելով՝ ստորաբաժանումների հրամանատարները ստուգեցին մարտիկների իրային պայուսակները (вещевые мешки), հանդերձանքը, զինվածությունը, որսկեսդի կարմիրբանակայիները վերցնեին իրենց հետ միայն ամենաանհրաժեշտը, թեթևացնեին սեփական բեռը: Ոմանք հանձնարարություններ ստացան հետեվել զնդի արիերգարդում և օգնել բեռնատար ձիերն ուղևորող մարտիկներին շավղի դժվարին տեղերում:

Աշխատում էին ամենքը՝ կրտսեր հրամանատարները, սպանները, քաղաշխատողները, պարտիական և կոմերիտական ակտիվը:

Զհասած լեռան ստորոտի մոտ գտնվող գյուղը, զորամասը կանգ էր առել հանգստանալու:

Երբ մտանք գյուղը, մեզ բոլորիս արագությունները շրջապատեցին գյուղի բնակիչները: Հավաքվել էին ծերերը, կանայք, մանուկները: Յուրաքանչյուրն աշխատում էր որևէ կերպ հյուրասի-

րած լինել մեզ: Բերում էին խնձոր, տանձ, սալոր և սիրով մատուցում զինվորներին:

Գյուղը մեծ չէր, բայց դժվար էր դիտել այն միանգամից: Նա ցրված է, տները մեկը մյուսից հեռու, ծածկված ալյուներով, իսկ տների մի մասը տարածվում էր ուղղակի անտառի փեշերին: Բնակիչները հայեր էին, որոնց գերակշռող մասը առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին փախչելով Թյուրքիայից՝ ապաստան էր գտել լեռան այս անկյունում: Կոլխոզնիկներն արդեն լուրեր էին ստացել, որ գերմանական բանդիտները երևացել են իրենց լեռնային արոտավայրերի շրջանում, տարել գյուղի անասունները և գերի վերցրել հովիվներից ոմանց:

Մեր ղրուկյը կոլխոզնիկներին հետ մի նպատակ էր հետապնդում՝ պարզել բոլոր ելքերը, քանի որ պատերազմական իրադրությունը կարող էր թեկզբել մեզ լրացուցիչ ելք փնտրել մարտի ժամանակ և մարտական խնդրի շահերից ելնելով, թևանցել խշնամուն: Այդ ղրուկյն օգտակար եղավ նաև այն տեսակետից, որ մեզ համար ամբողջությամբ պարզվեց լեռնային մարշի դժվարությունների ծավալը:

Հարկավոր էր մեծագույն զգուշություն և առավել ուշադրություն զորամասի շարժման կարգի վրա: Այդ նպատակով հետախույզների դասակի առջև հրամանատարության կողմից նոր խնդիր դրվեց: Համաձայն ստացած խնդրի հետախույզները մեկնեցին փոքրիկ խմբերով, որպեսզի կարողանային ստուգել լեռնային շավիղների բոլոր կողմերը: Հետախույզները շարունակ մարտական պատրաստականության մեջ լինելով՝ թշնամու հետախույզներին հանդիպելիս պարտավոր էին թևանց կատարել, կամ թև թափվել և թույլ տալ, որ նրանք շարունակեն իրենց ճանապարհը, և այնուհետև թիկունքից հարձակվելով՝ ստիպել նրանց հանձնվել, իսկ չհանձնվելու դեպքում ոչնչացնել, աշխատելով, սակայն, 1—2 հոգի գերի վերցնել, որոնց կարիքն այնքան մեծ էր մեզ համար, որ ողջված էր մշտական կապ պահպանել զորամասի հետ հետախույզների միջոցով և զեկուցել դասակի գործողությունների մասին, անկախ նրանից, հանդիպել են թշնամուն, թև ոչ: Ընդհանուր շավիղից անջատվող և դեպի անտառի խորքերը տանող, մեզ համար անհայտ, շավիղների մոտ և առհասարակ հնարավոր վտանգի տեղերում թողնվում էր հետախույզների մի

խումբ, որը հանձնելով իր դիրքը գնդի մոտեցող ստորաբաժանումներին, նորից շարունակում էր կատարել ստացած հետախուզական առաջադրանքը: Առանձնապես ուշադրություն դարձվեց պատահական մարդկանց ով լինելը պարզելու վրա, հրամայվեց բոլորին անխտիր, թեկուզ նրանք լինեին անգամ ռազմական հանգերձանքով, ներկայացնել զորամասի շտաբին:

Հետախուզներին մոտ 40 րոպե հետո ոտքի ելավ զորամասը:

Գյուղի բնակիչները երկու կողմերից սեղմվել էին շարժվող զորասյանը և, բռնելով պատահած մարտիկի թևից, շարժվում էին նրանց հետ կողք-կողքի: Ամենուրեք լսվում էին մերթ վճռական, մերթ աղերսալի ձայներ, որոնք պահանջում էին անխնա ոչնչացնել գերմանա-ֆաշիստական իժեքին, թույլ չտալ նրանց ոտք դնել Անդրկովկասի հողը:

Մանուկները վազելով շարքի կողքից՝ ուղղակի կաշում էին մարտիկների ծնկներին, ասելով. «Նղբայր, խփիր գերմանացուն, չթողնես որ այստեղ գա»:

Ստորաբաժանումների ձգված երթը ինքնաբերաբար վերածվեց հաղթանակ խոստացող ցույցի: Մարտիկները քայլում էին հպարտ, գլուխները բարձր պահած, կարծես իրենք չէին տանում իրենց վրա ընկած բեռը, և շոյելով մանուկներին, կամ պայծառ հայացք նետելով կոլխոզնիկներին, հաղթանակ էին խոստանում:

Ամենքը՝ Սիբիրից լինեի, թե Կենտրոնական Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, թե Բելոռուսիայից և կամ Կովկասից... բոլորն էլ հենց այստեղ, Կովկասյան լեռներում, պաշտպանում էին իրենց հայրենի օջախի պատիվը: Նվ հուզմունքը պոռթկում էր ինքնաբերաբար... Կարծես թե ոչ ոք չէր պատասխանում կոլխոզնիկներին, իրենց հետ համաքայլ ընթացող մանուկներին, և միայն լողունգներ էին արձակվում՝ ուշղված ստորաբաժանումներին, որոնք պսակվում էին ուռանքով:

Զորամասն արդեն չէր երևում, բայց գյուղացիները հավաքված գյուղի հյուսիսային ծայրին, հայացքները հառած դեպի անտառածածկ լեռնային շավիղը, երկար դիտում էին հեռուն:

Սկսվեց լեռնային շավիղը: Մյարայից դեպի հյուսիս բացվում է բնական մի զարմանալի տեսարան: Գրեթե կուսական անտառներ են տարածվում Կովկասյան լեռնաշղթայի բարձր լանջերին:

Ճանապարհ չկա: Այստեղ միայն մի նեղ շավիղ է ձգվում լեռան ստորոտից դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայի բարձունքները:

Տեղ-տեղ նշմարելի է, որ ինչ-որ ժամանակներ շավիղից անջատվել են դեպի անտառի խորքերը տանող չափազանց նեղ շավիղներ, որոնք, ըստ երևույթին, գոյացել են տեղացիների և մասնավորապես որսորդների, հաճախակի այցելություններից: Ասում են, որ այստեղ հայտնի որսատեղ է, տեղացիները ժամանակ առ ժամանակ անտառ են մտել այժժամ, աղվես և արջ որսալու: Որսորդն այժմ դադարել է որսի գնալուց, նա ճակատ է մեկնել, կամ թե լծվել լարված տնտեսական աշխատանքի:

Միայն լեռնային Բակլանովկան քաղաքում էր ուրախ-ուրախ: Պարզ ու վճիտ էր նրա ջուրը, սառը և դուրալի: Անցորդը միշտ էլ երախտապարտ է մնացել լեռնային դիտակին:

Բակլանովկայի ձախ ափով դեպի հյուսիս, անտառածածկ ու ժայռապատ ոլորապտույտ զառիվայրով, շարժվում էին ստորաբաժանումները ձգված միաշարքով: Իրար կտևից, դանդաղ ու մտահոգ անցնում էին դնդի մարտիկները: Յուրաքանչյուրն իր վրա կրում էր հրացան, փամփուշտ, երկու օրվա սլարեն, մի քանի նռնակ: Գնդացրորդներն ու ականանետավորները սեփական ուսերի վրա տանում էին գնդացիր կամ ակսոնանետ: Զինանյութների միայն աննշան մասը բարձած էին ձիերին: Սակայն այդ չէր թեթևացնում մարտիկների դրույթունը: Կարծես այդ ձիերն էլ իրենց հերթին ավելորդ բեռ լինեին կարմիրբանակայինների համար: Ամեն քայլափոխում հավաքվում էին ձիերի շուրջը մի խումբ կարմիրբանակայիններ, օգնում նրանց, որ վայր չընկնեն, չզլորվեն անդունդը:

Ճանապարհը խիստ դժվար էր, իսկ կարմիրբանակայինների բեռը բավականաչափ ծանր: Դեռ երթի առաջին օրը զգացվում էր, որ անձնակազմը հոգնում է, իսկ դժվարությունները դեռևս պետք է շարունակվեին առաջիկայում:

Միանգամայն պարզ էր, որ հոգնածությունը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ անձնակազմի մարտունակության վրա: Այդ պատճառով էլ զորամասի հրամ.- քաղ. կազմը կարևոր նշանակություն էր տալիս այդ հարցին: Պարտիական-քաղաքական սպարաւոր, բնականաբար, անձնակազմի հանգստի կազմակերպումը համարում էր քաղաքական աշխատանքի մի անբաժան մասը, որովհետև զորամասի վարած առաջին մարտերը պետք է քննություն հանդիսանային միաժամանակ պարտիական-քաղաքական աշխատանքի դրվածքի տեսակետից:

Հանդստի բուպեններին իրար շուրջ էին համախմբվում մարտիկներ, հրամանատարներ ու քաղաշխատողներ, խորհրդակցում, թե ինչպե՞ս պետք է անցկացնեն հրթր, առաջիկա դժվար ճանապարհը հաղթահարելու համար: Բայց այդ բոլորը չէր: Նրանք գիտեին, որ դերմանացիները կտրել են այդ դժվարին ճանապարհը, ամրացել լեռնանցքում: Նրանք գիտեին, որ մարտի մեջ կմտնեն հավանաբար ավելի դաժան պայմաններում, քան այդ օրվա ճանապարհային դժվարություններն էին, գուցե և ընդհարում տեղի ունենար հանկարծակի, եթե թշնամուն հաջողվեր խորամանկորեն բաց թողնել մեր հետախույզներին, զորամասին հանկարծակիի բերելու նպատակով: Սակայն պատերազմում առհասարակ հեշտ բան չի լինում, կամ թե միակողմանի ցանկությամբ չի կատարվում ամեն ինչ: Այս բոլորը քաջ գիտակցում էին նրանք և ծանր հոգնածության ժամին չէին մոռանում ժողովրդին հուզող ցավերը: Միևնույն է, դժվարություններն իրենք չէին չբանա, հաղթահարել պետք էր:

Անձնակազմը սովոր չէր լեռնային պայմաններին և դեռևս քիչ էր մարզված դժվար երթերի համար: Հրամանատարներն ու քաղաշխատողները խորապես գիտակցում էին այդ: Դժվարություններն աճում էին: Աշխատում էինք առավել ուշադրություն դարձնել զինվորների հանգստի կազմակերպման վրա, որպեսզի չընկնի անձնակազմի մարտունակությունը:

Հետախուզական ջոկատից տեղեկություն չկար: Կուզեցողով հրամայեց մի ջոկ առաջ շարժել՝ հետախուզության հետ կապվելու համար:

Իրիկնապահին առատ անձրև տեղաց: Մարտիկները ոտից գլուխ թրջվել էին: Որոշեցինք կանգ առնել և գիշերել Մարդի-

րոսյայլաղ խոստորից հյուսիս գտնվող անտառում: Լեռնալանջին, անտառի մեջ, որտեղ ցերեկն անգամ գետինը կարող է մնում արևի ճառագայթներին, տերևախիտ ծառերի տակ դասավորվեց գունդը՝ հանգստանալու գիշերային պաշտպանության համար հարմար կարգով:

Անձնակազմը քնած էր: Լռություն էր տիրում նրա շուրջը: Միայն մեղմիկ անձրևը մազվում էր անտառի վրա և զիշերվա խավարի մեջ փոքր ինչ խանդարում տիրող լռությունը:

Առավոտյան շարունակեցինք մեր ուղին: Ջառիվայրն առավել դաժան էր:

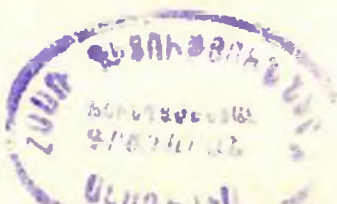
Կեսօրին տեղեկություն ստացվեց, որ հետախուզական ջուկատը գիշերել է մոտակա փոքրիկ խոստորում և առավոտյան շարունակել ճանապարհը ստացված խնդրին համապատասխան: Վերադարձող երկու կարմիրբանակայինները զեկուցեցին, որ տեղացիները հալտնել են գերմանական հետախույզ զինվորներ երկու մասին:

Մենք մի քանի հոգով առաջ գնացինք, որպեսզի մինչև դրամասի գիշերելու տեղ հասնելը պարզենք իրադրությունը: Մի ժամից հետո հանդիպեցինք մեզ զեկուցելու համար ճանապարհին, աղբյուրի մոտ սպասող մեր հետախույզներին: Հետախույզները զեկուցեցին, որ գերմանական հետախույզների երեւու մասին գյուղացիներին հաղորդել է ինչ որ նախրապան և գնացել է անհայտ ուղղությամբ: Քիչ հետո մի աղջիկ երևաց, որ անտառից գլուղ էր գնում: Հետախույզները մատնացույց արին, որ աղջիկը տեղյակ է նախրապանի հաղորդածին: Աղջիկը՝ Նինա Քեշաբյանը Աջաստա խոստորից էր: Նրա պատմածից որոշակի ոչինչ չպարզվեց: Մոտեցան էլի երկու աղջիկներ. Քեշաբյանը դարձավ նրանց հայերենով. «Նրանք կարծում են, որ այդ խելառ Հայկը ճիշտ է ասել»:

— Իսկ ինչո՞ւ եք կարծում, որ նա խելառ է,— հարցրի ես, քիչ լռությունից հետո:

Աղջիկը շփոթվեց և սկսեց անկապ ու կցկտուր բաներ ասել. «Ախ, նրանք հայերեն գիտեն... Նա... նա կիսախելագար է... վախեցել է... վախենալուց է ասել»:

Մեկնեցինք խոստորը: Դյուղացիների հետ ունեցած զրույցից

համոզվեցինք, որ ստացված լուրը չի համապատասխանում իրականության:

Երեկոյան գունդը հորդ անձրի տակ անցնում էր ամենածանր շավղով: Ընդամենը մեկ կիլոմետր երկարությոն ունեցող շավիղը մեզնից խլեց մի քանի ժամ. մենք բարձրանում էինք ժայռամիջով, գրեթե մագլցելով խիստ թեքությոն ունեցող կածանով, որպեսզի նորից իջնենք Բակլանովկայի Կալու: Այդ դժվարին ճանապարհը խլեց մի քանի ձիեր, ականանետներ և ֆիզիկապես հյուծելու չափ նեղությոն պատճառեց անձնակազմին: Վերջապես, օգոստոսի 31-ին, ուշ երեկոյան, մենք նորից Բակլանովկայի ափին էինք: Քարքարոտ ու ժայռապատ փոքրիկ հովտում կանգ առանք գիշերելու: Իսկույն երեացին խաբուկներ: Կարմիրբանակայինները հավաքվելով կրակի շուրջը՝ շորացնում էին մինչև վերջին թելը թրջված հանդերձանքը: Բարեբախտաբար տեղը այնքան հարմար էր, որ խաբուկները չէին նկատվում հեռվից: Մեր շուրջը ուղիղ բարձրացող ահեղի ժայռեր էին, որոնք սահմանափակում էին հորիզոնը այնպես, որ անգամ օդից դժվար էր նկատել կրակները, մանավանդ, երբ երկնակամարն ամպամած էր:

Հետախուզական ջոկատն անցկացրինք դեռի աջ ափը, խընդիր դնելով ապահովել զնդի հանգիստը:

Սեպտեմբերի 1-ին զորամասը մնաց տեղում: Ճանապարհի անտանելիությանը գումարովեց բնության աղետը: Դիշերվա հորդառատ անձրևից, որ անդադար շարունակվում էր նաև առավոտյան, Բակլանովկան սաստիկ բարձրացել էր: Գետը փրփրել էր, կատաղել:

Բակլանովկան խլացրել էր մեզ և շուրջը ոչինչ չէր լսվում, քացի նրա աղմուկից: Փայտյա թեթև կամուրջը թռավ, հեղեղումի երախն ընկավ ու անհետացավ: Առաջ շարժվելու հնար չկար: Բակլանովկան քանի գնում, այնքան ահեղի էր դառնում:

Հնարամտությոնները, գետն անցնելու համար, ապարդյուն անցան: Հրամանատար ընկեր Յակովենկոն փորձեց իր երկու ձիերը անցկացնել գետով, բայց զրկվեց նրանցից: Գետը խլեց ձիուն փրկել ցանկացող մի կարմիրբանակայինի, և անհայտ մնաց, թե ո՞ւր տարավ նրան ջուրը: Կամուրջը սարքելու հնարավորությոնից զուրկ էինք: Վերադաս հրամանատարությանից և հարևաններից էլ օգնություն ստանալն այդ օրն անհնարին էր:

Նորից կրկնվեցին փորձերը: Մի քանի հսկայական ծառեր մեկը մյուսի ետևից գլորեցինք գետի վրա: Կատաղած Բակլանովիկան իր երախն առավ, ջրի տակ մտցրեց ու տարավ, կարծես արհամարհելով մեր ուժերը:

Ճանապարհին զորամասը սլարեն չէր ստացել, իսկ բանակայինների մոտ եղած երկու օրվա սլարենը սպառվել էր օգոստոսի 31-ին: Քաղաշխատող Իվանովը վերադարձավ կես ճանապարհից, խնդիր ստանալով լեռան ստորոտում կաղմակերպել մատակարարման լրացուցիչ կետ և շտապ սլարենեղեն հասցնել: Ոտից գլուխ թրջված ռազմիկները համառորեն դիմադրում էին զժվարություններին: Անձրեն էլ մի կողմից էր նեղում, եթե չմտածեինք փոքրիկ խարույկներում կրակ պահել, ասլա կղրկվեինք տաքանալու միակ հնարավորությունից ևս: Վերջապես ժամանում է, եթե կարելի է այսպես անվանել, սլարենի առաջին քարավանը, թեթև բարձած դրաստներով:

Թեև մատակարարման բաղան բավականաչափ հարուստ էր, այնուամենայնիվ ճանապարհների բացակայությունը դժվարացնում էր մատակարարման կաղմակերպումը: Հիրավի շատ չեն դեպքերը, երբ հրամանատարությունը այդքան մեծ չափով մտահոգվում և անհամեմատ շատ ժամանակ է տրամադրում մատակարարման հարցերին, ինչպես այդ օրերին էր: Գումարտակային կոմիսար Իվանովը, տեղական կաղմակերպությունների օգնությամբ, մատակարարման նոր կետ կաղմակերպեց ստորաբաժանումների ոչ հեռավոր թիկունքում: Փոխադրման մասին հոգում էին նաև դուդառուտյիները: Արվում էր այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր ստորաբաժանումների մարտունակությունը բարձր պահելու համար:

Քաղաքական աշխատանքը անձնակազմի հետ չէր դադարում, և, որ կարևորն է, մենք ամեն ինչ անում էինք՝ բարձր պահելու համար նրանց տրամադրությունը:

Զորամասերի կյանքում ամենադժվար բոլորներին քաղաշխատողները ավելի բարձր պատասխանատվություն էին դրում և ավելի ջերմեռանդ աշխատում: Նրանք արհամարհում էին «մահորոքներ», «Ֆունկցիա» հասկացողությունները, առանց վարանելու լծվում էին ամեն մի փոքր ու մեծ գործի, որպեսզի ամեն մի գեթ աննշան հնարավորություն օգտագործեն զորքի մարտունակու-

թյունը բարձր պահելու համար: Փաղաքական աշխատանքը ստորաբաժանումներում չէր սահմանափակվում առօրյա քաղաքական ու պատերազմական իրադարձություններին, Սովետական բանակի պատմական խնդիրներին, ռազմական կարգին, դիպչիպլինային և անմիջական մարտական խնդիրներին վերաբերող հարցերով: Մեզ քաջ հայտնի էր, որ եթե ամենադժվար խնդիրը պատերազմում այդ օրերին գերմանական ռազմական մեքենայի ջախջախումն էր, ապա այստեղ, լեռներում, այդ օրերին թշնամուն հաղթելու դժվարություններին գումարվում էին բնական պայմանների և աղետների դեմ մաքառելու դժվարությունները: Պատերազմը մեծ դպրոց է, բայց այդ դպրոցը միայն անմիջական մարտը չէ, երբ բախվում են երկու հակառակորդ ուժերը: Անմիջական մարտին հաճախ նախորդում է դժվարությունների մի շարան, որին պետք է հաղթահարել և այնպես նախապատրաստել մարտը, որպեսզի նա բավարարի ամբողջ օպերացիայի պահանջներին: Դա էլ է դպրոց, այն էլ դաժան դպրոց: Այդ դպրոցի դասերը պետք է յուրացվեն, որքան էլ նրանք դժվար լինեն: Առանց դրան՝ հաղթել անհրճաբարին է: Մեզ համար իր ամբողջ հասակով կանգնած էր հոգեպես և ֆիզիկապես մեծ քննություն բռնելու հարցը:

Քաղաշխատողներն ու հրամանատարները ոչ մի րոպե չէին հեռանում մարտիկներից, նրանք հավասարապես բաժանում էին նրանց զրկանքները, եթե չհաշվենք, որ շատ հաճախ նրանք հնարավորություն չէին ունենում հոգալ իրենց ամենաանհրաժեշտ հոգսերը: Ստորաբաժանումների հրամանատարներն ու քաղաշխատողները հոգում էին, որպեսզի անձնակազմը խարույկների վրա չորացնի իր հանդերձանքը, հերթով կրակի մոտ տաքանա: Նրանք հաշվի էին առնում պարենի ամեն մի դրամը, նրա բաշխումը կարմիրբանակայիններին: Երբ սլարեն ստանալու անմիջական շանսերը հեռու են, ապա քաղաշխատողներն այնպես էին անում, որ օրվա ստացածի մի մասը խնայվի մյուս օրվա համար:

Ստորաբաժանումների հրամանատարները ցուցում ստացան օրվա մեջ երկու անգամ թեյ տալ անձնակազմին, որը բավականաչափ տաքացնում էր մարտիկներին:

Բակլանովկան անցել էր կատաղության շափր և դուրս գալով հունից՝ իր ձախափին ողողել էր միակ հովիտը: Ստորաբաժանումները սեղմվել էին քարափներին և կից լճնալանջերին:

Սեպտեմբերի 2-ին դունդը դեռ տեղումն էր: Հրամայեցինք հաջորդ առավոտյան, սեպտեմբերի 3-ին դետանց (переправа) կառուցել ինչ գնով էլ որ լինի: Գետանցի կառուցումը հանձնարարվեց Բրաթնիկի և Սակովսկու ստորաբաժանումներին: Վաշտերն սկսեցին նախապատրաստական աշխատանքը:

Գիշերը համեմատաբար խաղաղ անցավ: Ժամը 1.00-ին անձրևը դադարեց, իսկ երկնակամարի վրա հատուկենտ աստղեր երևացին: Լավեց ինքնաթիռի հոնդյուն: Օպերատիվ հերթապահ լեյտենանտ Սոխանը հրաման ստացավ անմիջապես հանգցնել խարույկները և ստուգել մարտական ծառայությունը: Հենց որ երկնակամարը պարզել էր, գերմանական հետախույզ ինքնաթիռը բարձրացել էր օդը: Նա մի քանի պտույտ կատարեց մեր ուղևորները — շատ բարձր և, ըստ երևույթին ոչինչ չնկատելով, անհետացավ:

Առավոտյան (3 սեպտեմբեր 1942 թ.) նկատելի էր, որ նվազում է Բակլանովկայի կատաղության աստիճանը: Նրա ափերին կանգնել էին փրփուրի աղմուտ շերտեր:

Մարտիկներն սկսեցին կռուծ աշխատանքը: Կարմիրբանակայիններն ու հրամանատարները դասակներով, իրենց ուսերի վրա, քարափներով ու ծուռումուռ ծառուղիներով գետափ էին փոխադրում երկար գերաններ: Աշխատում էին բոլոր՝ մարտիկները, սերժանտները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողները: Մի փոքր անդգուշությունը կկլաներ շատերի կյանքը, բայց նրանք չէին վհատվում. ևրբ մեկը սահում էր կամ ընկնում, մյուսներն այնքան էին ամուր կառչում գերանին, որ վայր ընկնողը կախված մնալով գերանից, հավաքում էր իր ուժերը և նորից կրում ծանրությունը: Գետափին նրանք ամրացնում էին գերանի մի ծայրը և օգտվելով ուղղահայաց, տեղ-տեղ իր ձեռքերում ծառեր ու թփեր ունեցող, ժայռից, բարձրացնում էին գերանները, տալիս նրանց ուղղահայաց դիրք և հրելով վայր ձգում այնպես, որ նա ընկնի գետի լայնությունք և մյուս ծայրով հենվելով գետի մյուս ափին՝ կամուրջ կազմի:

Վերջապես հաջողվեց գետի վրայով մեկնել մի գերան, որի

մյուս ծայրը հենվել էր ապառաժին և կիսով չափ ջրի մեջ լինելով, օրորվում էր գետի վրա: Քաղղեկ Ջանբեկովը և երկու կարմիրբանակայիններ բարձրացան գերանի վրա: Նրանք կանգնած էին կարող անցնել գերանի վրայով, որովհետև գերանը կիսով չափ ջրի մեջ էր և խիստ օրորվում: Էր: Այդ պատճառով էլ նրանք ուղղակի հեծել էին գերանին և ջրի մեջ կամաց-կամաց առաջ էին շարժվում սողալով: Նրանք ամրացրին գերանի ծայրը գետի մյուս ափին և սպասում էին հաջորդին: Մեզ հաջողվեց երկու գերան ևս գցել գետի վրա կողք կողքի, և գետանցն արդեն պատրաստ էր: Որոշեցինք թողնել ձիերը և առաջին անհրաժեշտություն չներկայացնող իրերը մի ստորաբաժանման հետ, որոնց առջև խնդիր դրվեց ջուրն իջնելուց հետո շարունակել կարգի բերել կամուրջը և անցկացնել ձիերը: Մի վաշտ առանձնացվեց և ուղարկվեց զորամասին ղինամթերք հասցնելու: Զորամասի հիմնական ուժերը անհրաժեշտ ղինամթերքով անցան գերանների վրայով և նորից բռնեցին լեռնային շավիղը:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գերմանական 101-րդ դիվիզիայի զորամասերը գրավելով որոշ լեռնանցքներ, ամրացել էին բարձունքների վրա և փակել էլքը հարավից:

Լեռնանցքը զուրկ է թևանց կառարելու հնարավորություններից: Նրա երկու լանջերը՝ արևելքից և արևմուտքից անտառածածկ, երբեմն մոտ 70 աստիճան թեքություն ունեցող լանջեր են, զուրկ շարժվելու հնարավորությունից: Որսորդն անգամ ոտք չի դրել այդ լանջերին: Լեռնանցք բարձրանալու միակ ելքը մեզ համար հարավից է, լեռան դուրս ցցված, նեղ, անտառապատ և բնականից դարափոս լանջով, որտեղ տարիների ընթացքում գոյացել է դժվարանցք մի նեղ շավիղ, այն էլ գրավել էին գերմանացիները:

Սակայն ներկա պատերազմում անանցանելի վայրեր չկային: Ինչ էլ լիներ, պետք է գրոհեինք լեռնանցքը:

Սովետական բանակի զորամասերից երկու ստորաբաժանումներ ղիմադրելով թշնամուն, ամրացել էին լեռան ստորոտում, խափանելով նրա հետագա առաջխաղացումը դեպի հարավ: Նրանք մի

քանի անգամ գրոհել էին թշնամուն շավղով, փորձել ետ վերցնել լեռնանցքը: Մի քանի կարժիրբանակայիններ գերազանց անվահե-
րությամբ գրոհելով մոտեցել էին թշնամու դիրքերին լեռան գա-
գաթից ոչ հեռու, բայց ստիպված էին եղել ետ քաշվել լեռան ստո-
րոտը: Հակառակորդը լեռնանցքին մոտենալու (ПОДХОД) ամ-
բողջ տարածությունը ծածկում էր զնդացրային ու ալտոմատային
կրակով, թույլ չէր տալիս մոտենալ բարձունքին: Գազաթում
նրանք ունեին մի քանի ականանետներ, որոնցով կրակի տակ էին
սլահում լեռան ստորոտը՝ հովիտը:

Մարտերի ընթացքում ստորաբաժանումներից մեկի հրամ.
քաղ. կազմի կորուստ էր եղել: Այդ դեռ բոլորը չէր, ստորաբաժա-
նումները գործում էին անջատ-անջատ, միմյանցից անկախ, շու-
նեին ընդհանուր ղեկավարություն: Որոշեցինք մեզ ենթարկել իրա-
րից անջատ գործող այդ ստորաբաժանումները: Դեռ սեպտեմբերի
2-ին, ժամը 13-ին, մենք հրաման ստորագրեցինք այդ ստորա-
բաժանումները մեր հրամանատարությունը ենթարկելու մասին և
գետի աջ ափին գտնվող մեր հետախույզների միջոցով հասցրինք
նրանց հրամանատարներին: Հրամայված էր մեր հետախուզական
ջոկատի հետ միասին գրոհել լեռնանցքը: Սակայն մենք արդեն
հասել էինք բարձունքի ստորոտին, իսկ լեռնանցքը շարունակում
էր մնալ հակառակորդի ձեռքում:

Դեռ արևը մայր չէր մտել: Մենք ականանետային կրակ բաց
արինք բարձունքի վրա: Ուժեղ կրակով թշնամին պատասխանեց
մեզ, մեր ականանետները ստիպված լռեցին:

Թշնամու ականանետային կրակը դադարեց: Մարտկոցի
հրամանատարը հրաման ստացավ երկու ականանետները փոխա-
դրել մեր աջ թևը, լեռան լանջին հարմար դիրք բռնել և սպասել
հրամանի:

Մենք հարձակման պլան էինք կազմում: Երբ մթության շղար-
շը պատեց անտառը, մեր դասակներից մեկը լեյտենանտ Մալըշևի
հրամանատարությամբ, թեթև զինվածությամբ ուղևորվեց լեռ-
նանցքից արևմուտք ընկած կիրճով դեպի հյուսիս, խնդիր ունե-
նալով դուրս գալ կիրճից արևմուտք ընկնող լեռան հյուսիս-արև-
մելյան լանջը, որ գերմանացիների համար միանգամայն անսպա-
սելի էր, ամրանալ հարմար դիրքերում և բարձունքի վրա գրոհն
սկսելիս անմիջապես կրակ բաց անել լեռնանցքի հյուսիսային

ուղղությամբ ընկած շաւղին, շրջապատման տպավորութիւնն ստեղծել:

Գիշերվա մթության մեջ մի քանի ստորաբաժանումներ լեռան հարավային լանջից շարժեցինք լեռնանցքը տանող միակ շաւղով: Ստորաբաժանումները բարձրանում էին լեռը փոքրիկ խմբերով և անաղմուկ: Նրանց հարձակման նշանը մեր ականանետային կրակն էր:

Սեպտեմբերի 4-ին, վաղ առավոտյան, մեր ականանետները կրակ բացեցին նոր դիրքերից: Նրանց հետևեց հետևալի դրոշը լեռնանցքի հարավից: Հիրավի այդպիսի արագությամբ չէր պսակվի մեր հաջողութիւնը, եթե մեր մի ականը ուղղակի չընկներ հակառակորդի հրամանատարական կետը և շարքից չհաներ նրա հրամանատարին և շուրջը գտնվող սպաներին: Գրոհը դաժան բնույթ էր կրում մեզ համար չափազանց անհարմար դիրքերի պայմաններում: Սակայն գերմանացիների հարմար դիրքերը շօղ-նեցին նրանց:

Թևանց կատարող մեր դասակը ժամանակին չէր հասել նշանակված տեղը. երբ գրոհն սկսվել էր, նրանք միայն նոր մոտենում էին որոշված դիրքերին: Սակայն նրանց դերը մեծ եղավ. երբ լեռնանցքի հյուսիսային կողմից դեպի լեռնանցքն էր շարժվում թշնամու օդնական ստորաբաժանումը, Մալըշևի դասակը անսպասելի կրակի տակ առավ նրանց և ստիպեց փախուստի դիմել: Բարձունքը պաշտպանող թշնամու զորամասը թիկունքից օդնութիւն չատացավ և, ըստ երևույթին, շրջապատման վտանգ` դժգոհվ` գլխակոր նահանջի դիմեց: Այդ պահին մեր գրոհող դասակները ականանետային կրակի օդնությամբ հասել էին բարձունքին: Սկսվեց մի սարսափելի մարտ` նահանջ սկսող թշնամու դեմ: Մերոնք անընդհատ կրակի տակ պահելով գերմանացիներին, հասնում էին թիկունքից և սվինահար անում նրանց: Գերմանական ստորաբաժանումներն այդ մարտում կորցրին իրենց զինվորների մեծ մասը, իսկ մնացածները ետ փախան: Եթե հնարավոր լիներ կտրել շաւղիղը թիկունքից, ապա հիտլերականներից և ոչ մեկը չէր պրծնի:

Մեր ստորաբաժանումները խնդիր ունեին լեռնանցքը գրավելուց հետո ամրանալ բարձունքի վրա, մինչև հասնեն զորամասի հիմնական ուժերը: Փախուստի ժամանակ գերմանացիները գըն-

դավահարել էին իրենց բոլոր ձիերը: Այդ անել ստիպել էր նրանց դժվարանցանքի շավիղը, քանի որ ձիերի առկայությունը բավականաչափ կդադարեցներ նահանջը:

Բարձունքի վրա և շավղի ամբողջ երկարությամբ ընկած էին գերմանացիների դիակներ, գյուղերից թալանած վերմակներ, բարձեր, անասուններ և բավականաչափ բազմամթերք:

Մեր մի ստորաբաժանում լքնամուն հետապնդեց, սակայն դանդաղ, ուշացումով: Հավանորեն, արևել հետապնդումից հետո, հակառակորդը չէր կարողանա ամրացնել իր դիրքերը պաշտպանության հաջորդ դժուր, սրին դեռ մենք կհանդիպենք:

Այնուամենայնիվ այդ լեռնանցքի գրավումը մեզ համար նշանակալից էր ոչ միայն տակտիկական տեսակետից, այլև որպես դաս, հետագա գործողությունների կազմակերպման համար: Գերմանացիների համար առավելությունն այն էր, որ արդեն մի քանի օր էր ամրացել էին բարձունքի վրա և հոգնած չէին, ունեին պարեն և հատկապես մեծ քանակությամբ մսացու անասուններ՝ գյուղերից թալանած: Ամենից կարևոր առավելությունը նրանց դիրքն էր, հրամայողական բարձունքը իր բոլոր բնական արգելակներով ու թեւացի հնարավորության բացակայությամբ: Դա անառիկ բերդ էր, իսկական իմաստով: Սակայն նրա զինվածությունը չէր գերազանցում մեր հարձակվող ստորաբաժանումների զինվածությանը: Իսկ շավղի վրա Մալըշևի դասակի կրակ բաց անելը, որը, թեև ուշացումով, շրջապատման տպալուրություն էր ստեղծել, և նրանց հրամանատարի սպանվելը մահվան սարսուռ էր տարածել հիտլերականների շարքերում:

Այդ մարտը պրակտիկ դաս էր մեզ համար: Նա պարզեց, որ լեռնային պայմանները (խոսքը վերաբերում է Կովկասյան լեռների այդ կոնկրետ տեղամասին և նման պայմաններին), միշտ չէ, որ հնարավորություն են տալիս, ինչպես հարկն է, ուղածո մարտակարգը ստեղծել, ծավալել ստորաբաժանումների գործողությունները և համագործակցություն ապահովել: Այդ պայմաններում առավել անհնարին է գործի դնել արդի ռազմական տեխնիկայի ծանր զենքերը: Փոքր, թեթև զինված խմբերով գործելը լեռներում ավելի ձեռնտու է թե՛ տակտիկական և թե՛ մատակարարումը կազմակերպելու տեսակետից: Այդ կարևոր դասը մեզ պետք եկավ հետագա գործողությունների ընթացքում:

Սեպտեմբերի 4-ի առավոտյան մեր «Մ — 2» ինքնաթիռները մի քանի պարկ (մեշոկ) սուխարի, կրուպա և ճարպ նետեցին լեռան ստորոտը: Դնդի հիմնական ուժերն արդեն բարձրանում էին զառիվայրով, երբ պարենը տեղ հասցրին և հանգստի լոսիներին բաժանեցին անձնակազմին: Զառիվայրը սոսկալի էր: Իրար հետևից շարժվում էին զորամասի ստորաբաժանումները: Մարտիկների ճակատներից քրտինք էր հոսում, իսկ մարմնից բարձրանում էր տաք դոլորշին, ինչպես անձրևից հետո տաք եղանակին: Բայց լեռան դագաթը դեռ չէր երևում:

Հոգնած զինվորները մերթ ընդ մերթ կանգ էին առնում, նայում դեպի վեր՝ որոշելու համար, թե ո՞րքան է մնացել մինչև լեռան դագաթը: Նրանք մի քիչ առաջ էին գնում, հաճախ կանգ առնում, դուրս գալիս շավղից, նորից աչքերը հառում դեպի վեր և էլի վերադառնում շավղը և շարունակում ճանապարհը:

«Բանի՞ կիլոմետր է մնացել մինչև գագաթը» — հարցնում էին նրանք միմյանց:

Հրամանատարներից ոմանք, կարծես ակամա, հանում էին քարտեզները, ինչ որ դնում և էլի տեղը դնում:

«Կարծեմ դեռ երեք կիլոմետր կա, — ուշացումով կատակեց մեկը, — բայց ես երեք ասեմ, դուք յոթ հասկացեք: Անժանոթ ճանապարհը, «գակ»-ով են հաշվում, իսկ «գակը» հավասար է մեզ հայտնի երկարության կրկնակիին և մեկ կիլոմետր էլ դենը»:

Ոմանց ուժերը չէին ներում շարունակել դաժան ճանապարհը, թեև փորձում էին ետ չմնալ:

Ստիպված էինք նրանց՝ թողնել հանդուտանալու մի քանի ժամով:

Դիմացկուն մարտիկ է մեր բանակայինը: Այդքան դժվարին ճանապարհին, երբ նրանք երբեմն նույնիսկ վատ էին սնված լինում, երբեք չէին տրտնջում: Երբ լեռնալանջին փոքր ինչ հանգրստացան, այլևս դժվար էր նկատել նրանց դեռ շանցած հոգնածությունը: Իսկ այն մարտիկները, որոնց թողել էինք հանգրստանալու, իրիկնապահին հասան զորամասին: Մեզ անչափ ուրախացնում էր մարտիկների համառությունը, նրանց քրտնաջանությունը և հաղթելու համոզված պատասխանատվությունը: Այդպի-

սի ղինվորների հետ մահվան դեմ կարելի է գնալ բաց ճակատով և եթե ընկնես մարտի դաշտում դեռ հաղթանակը շտեպած, փուլթ չէ, նրանք դործը կիսատ չեն թողնի:

Դժբախտաբար ամեն ինչ կարգին չէր: Կյանքում ամեն ինչ հարթ չի անցնում, իսկ պատերազմում՝ առավել:

Մայրը Յակովենկոյի ղեկավարությանը դործով ստորաբաժանումների դործողությունների համար ստեղծվել էր բարդ իրադրություն: Ստորաբաժանումները շարժվում էին անծանոթ, լեռնային դժվարին պայմաններում: Սպաների և մարտիկների մի մասն անհրաժեշտ փորձ չունեի սյդայիսի իրադրության մեջ դործելու համար: Ընկեր Յակովենկուն հաշվի չէր առել այդ համաճարները, և ինչպես պարզվեց օգոստոսի 31-ին, նրան ենթակա սպաների մի մասը իր տեղում չէր գտնվում: Հարկավոր էր օգնել ստորաբաժանումներին, հաստատել բարձր կազմակերպվածություն, սպաներին սովորեցնել նոր պայմաններում ճիշտ դործել և հաջողությամբ կատարել մարտական խնդիր:

Հրամանատար Կուզնեցովի հետ մենք ձեռնարկեցինք այդ դործին: Մարտիկները դիմանում էին լեռնային պայմանների դժվարություններին և համառորեն հաղթահարում դրանք:

Արդեն լեռան գագաթն էինք բարձրացել և երեկոյան կենտրոնացել նրա հյուսիսային մասում, որտեղ դորամասը պետք է գիշերեր: Կարմիրբանակայինները անտառից հավաքել էին թըշնամու թողած հինգ խոշոր եղջերավոր անասուն և 73 այծ: Դրանք կոլխոզի անասուններն էին, որ գերմանացիները թալանել էին, բայց չէին հասցրել խժռել:

Այդ անասունները տրվեցին Պսխու գյուղի կոլխոզին:

Հաջորդ օրը վաղ առավոտ մարտիկները շարժվեցին լեռան հյուսիսային ժայռոտ գլխավայր շավղով, որ խիստ թեքության պատճառով ձգվում էր դժվարին զիգագով:

Մարտիկները շարժվում էին մեծագույն զգուշությամբ, որովհետև փոքր ինչ անզգուշ բայլը կարող էր շարժել փխրուն մասսիվի վրա թույլ հենված քարերը և շարքից հանել տասնյակ մարդկանց: Յուրաքանչյուր ձի անցկացնելու համար առանձնացված էր շորս հողի, որպեսզի անվնաս անցկացնեն նրանց զառիվայրից:

Մենք մոտեցանք Բեշավա կոչվող խուտորին, որ նույնանուն

գետի ափին է գտնվում: Հարկավոր էր ուսումնասիրել խոտորի վիճակը, պարզել բոլոր պայմանները: Հենց նոր տնտառի թաքրստոցից վերադարձած մի գյուղացու ուղեկցությամբ շրջեցինք իրարից հեռու ընկած տները և բանջարանոցները, որ թալանված էին: Բնակիչները փախել էին աշտառը, իսկ գերմանացիները ոչինչ չէին թողել բանջարանոցներում: Նրանք անխնա քանդել և խժռել էին դեռևս լրիվ չհասունացած կարտոֆիլը, միայն տեղտեղ բաց արմատների վրա մնացել էին հատուկենտ մանր կարտոֆիլներ: Հիտլերականները ոչ միայն խժռել էին մեղրը, այլև ջարդել փեթակները ու ոչնչացրել նրանց ընտանիքները: Խրճիթները մեծ մասամբ քանդված էին, մի մասը այրված, իսկ շարժական ամբողջ գույքը ջարդված կամ թալանված էր: Մնում էին միայն ոչ մեծ քանակությամբ եգիպտացորենի արտեր, նույնպես կիսով չափ ոտնատակ արված:

Կեսօրն անցել էր, երբ մենք հասանք Բղիբ գետի ափը:

Մեր գործառնալի առաջիկա գործողությունները ձախ թևից ապահովելու նպատակով հարկ եղավ լրացուցիչ միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ձախողման ենթարկենք ֆաշիստական հորդանների ամեն մի փորձ՝ ներխուժելու կամ հետախուզելու մեր ձախ թևը:

Դեռ առաջին լեռնանցքը գրավելուց առաջ գործառնալից մեկի հրամանատարը մեզնից խնդրեց ստացալ անհապաղ փոխադրվել Ախտն-Դարա և Անշխա լեռնանցքների շրջանը և վերահսկողության տակ պահել դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայի գագաթները տանող ելքերը այդ հատվածում:

Լեյտենանտ Եգորովի ստորաբաժանումը, ստանալով մարտական այդ խնդիրը, արդեն դրավել էր ցույց տրված լեռնանցքները և վերահսկում էր հակառակորդի կողմից դեպի լեռնաշղթայի գագաթները տանող մի քանի շավիղներ:

Պետք է նկատեմ, որ այդ միջոցառումը չսահմանափակվեց ցույց տված խնդրի կատարմամբ, այլև մեզ հնարավորություն տվեց գործող ստորաբաժանումների համար մատակարարման լրացուցիչ կեստ կազմակերպել համեմատաբար ավելի դյուրին ճա-

նապարհով, քան մինչ այդ մենք ունեինք: Իսկ Եգորովի ստորաբաժանումը գտնվելով լեռնանցքներում, միաժամանակ մոտիկ ռեզերվ էր գործող զորամասի համար, որ անհրաժեշտության դեպքում անհապաղ կարող էր անցնել անմիջական գործողության ունեների: Այդպես էլ կատարվեց:

ՊՍԽՈՒ ԳՅՈՒՂԻ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Բզիբ գետի ձախ ափին, որտեղ նրան միանում է Բեշավա վտակը, Կովկասյան բարձրաբերձ լեռների ծոցում ընկած են Դզիբնա և Դամբելա հովիտները, բրոնք տարածվում են Բզիբի երկարությամբ դեպի արևելք և արևմուտք ու կազմում են բնական մի սքանչելի տեսարան:

Այսպես իրար հանդիպեցին լեռներում գործող երկու զորամասեր. մեկը մեր զորամասը՝ հիշատակված երկու ստորաբաժանումների հետ միասին, մյուսը՝ սպա Պիյաշևի զորամասը, որը նույնպիսի մեծ զօվարությաններով դրավելով երկու լեռնանցքները, դուրս էր եկել Բզիբի ափը:

Ընկեր Պիյաշևը գեներալ Լեսելիձեի առաջադրանքով խնդիր ուներ երկու զորամասերի Բզիբ դուրս գալու մոմենտից միացնել նրանց գործողությունները իր ընդհանուր հրամանատարության ներքո:

Երբ մենք՝ ընկեր Կուզնեցովի հետ մատչեանք Բզիբի ափին կանգնած մնացած միակ փայտաշեն խրճիթին, որ ավելի շուտ բարակի էր նմանվում, ընկեր Պիյաշևը մի քանի սպաների հետ միասին խորհում էր քարտեզի վրա: Մենք փոխադարձաբար ծանոթացանք հետախուզական տվյալներին, այնուհետև սպա Պիյաշևը հայտնեց իր մտահղացումը առաջիկա գործողությունների մասին:

Բզիբ գետից հյուսիս ընկած բարձունքները, Պսխու բնակավայրը, լեռնային շավիղները և մի քանի լեռնանցքներ թըշնամու ձեռքումն էին: Հակառակորդը մեծ դիմադրություն էր ցույց տալիս Պսխու գյուղի նախադռանը:

Ընկեր Պիյաշևը խնդիր դրեց մեր առջև, թեև անցելով գերմանացիների դիրքերը՝ անցնել նրանց թիկունքը Պսխու գյուղի մոտ, ջախջախել նրան իր այդ դիրքերում և այնուհետև հետապնդելով՝

անցնել կարևոր լեռնանցք— Սանչարոյի հյուսիսային կողմը, կտրել թշամու թիկունքում միակ շավիղը, ոչնչացնել նրան լեռնանցքում:

Պիյաշեր մեր հրամանատարության տակ թողեց մինչ այդ մեզ հետ միասին գործող ստորաբաժանումներից մեկը և լրացույիչ աշխատանքային մի մարտկոց: Պիյաշերի շտաբի պաշտպանությունը նույնպես մեզ վրա էր դրված, յրի համար պետք եղավ տրամադրել մեկ հրաձգային ստորաբաժանում:

Հարձակման պլանի համաձայն սեպտեմբերի 5-ի երեկոյան մթնշաղն իջնելուն պես մեր վաշտերից մեկը մոտեցրինք Բեշավայի գետաբերանին, որպեսզի դիրքեր բռնեն և մարտական պատրաստությամբ սպասեն գործողություններ սկսելու հրամանին: Վաշտի թիկունքում, Պսխու տանող շավղի շուրջը, սպասում էին հրաձգային ուրիշ վաշտեր, որ գործողություններ սկսելու մոմենտին անմիջապես հարձակման պետք է անցնեին այդ շավղով և ձեղքելով հակառակորդի մարտակարգերը՝ շարժվեն լեռնանցքի ուղղությամբ: Հրաձգային մի ստորաբաժանում ավագ լեյտենանտ Պանցելիչի հրամանատարությամբ գիշերը մեր մարտակարգերի աջ թևից անցկացրինք Բզիբը՝ խնդիր գնելով նրա առջև շարժվել անտառով հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ և այնուհետև Հաջիկիշ լեռներով ու Բետագա գետի հովտով մոտենալ Պսխու գյուղին՝ հարավ-արևելքից գյուղը հանկարծակի դրոհելու համար: Պանցելիչի ստորաբաժանումը թիկունքից իրեն պետք է ապահովեր Չամաշխա լեռնանցքի կողմից, թողնելով մի ջրկառ Յիբիշխա հովտից և Չամաշխա տանող շավիղը փակելու համար և պարբերաբար կենդանի կապ պահպաներ մեզ հետ:

Մարտական հրամանի կատարմանն անցնելուց առաջ անտառի խորքում ստորաբաժանումների հրամանատարների և քաղաշխատողների կարևոր խորհրդակցություն գումարեցինք, որտեղ մանրամասն քննության առանք առաջիկա հարձակման հետ կապված խնդիրները: Մեր խնդիրը բարդ էր և առավել կարևոր, քանի որ Պսխու գյուղի և Սանչարո լեռնանցքի գրավումը փաստորեն նշանակում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի այդ հատվածի ազատագրումը թշամուց, որի հետևանքով հակառակորդը սեղմվում էր լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտներին, զրկվելով լեռների կողմից մեզ սպառնալու հնարավորությունից:

Անհրաժեշտ եղավ քաղաքական մեծ աշխատանք ծավալել անձնակազմի հետ: Ամենուրեք զրույցներ էին անցկացվում Անդրկովկասի տնտեսական, քաղաքական և ստրատեգիական նշանակություն մասին ՍՍՌՄ-ի համար, Կովկասի փառքի, նրա ժողովրդի, հայրենասիրության, սովետական ժողովուրդների բարոյական-քաղաքական միասնություն, նրանց մարտական տրադիցիաների, մեր հաղթելու հեռանկարների և այլ խնդիրների շուրջը: Յուրաքանչյուր զրույց սերտորեն կապվում էր մարտական խնդրի կատարման, անձնազուգույնի զգացմունքի, մահն արհամարհելու հետ: Ոգևորությունն այնքան բարձր էր, որ կարմիրբանակայիններն իրար հետ փոխանակելով իրենց մտքերը՝ հաճախ կրկնում էին. «Լավ է մեռնել հերոսի մահով, քան թե ապրել վախկոտի նման»:

Դեպքերն այնպես դասավորվեցին, որ բացի ավագ լեյտենանտ Պանցևիչի ստորաբաժանումից, մյուս ստորաբաժանումներին մարտական գործողություններ վարելու անմիջական խնդիր չդրվեց: Երկու օր շարունակ նրանք հանգստանում էին: Այդ ստորաբաժանումների միայն մի մասը պաշտպանության մարտական ծառայություն էին կրում:

Գիշերը հետախուզական մի ջոկատ ավագ լեյտենանտ Բեսսոնովի ղեկավարությամբ խնդիր ստացավ հետախուզել մարտակարգերի ձախ թևի ուղղությամբ Բելի գետի ընթացքին դուրահեռ դեպի արևմուտք տանող շավիղները: Բեսսոնովը կատարելով խնդիրը՝ լուսադեմին իրեն հանձնած ջոկատով քողարկվել էր Բելի բի ձախ ափի լեռան անտառածածկ լանջին: Բավար գետի գետաբերանի մոտ, ուր թափվում է նա՝ Բելիբը, դերմանացիները օդապարծեկով գերիների ուժը, դերաններ էին կենտրոնացրել և գետանց էին կառուցում: Նրանք, ըստ երևույթին, մտադիր էին անցնել մեր ձախ թևը՝ թիկունքից մեզ հարվածելու կամ թե հարձակումը խափանելու համար:

Գերի կարմիրբանակայիններին ստիպել էին դրնթե մերկ մըտնել ջուրը և հարմարեցնում էին դերանները, իսկ դերմանական զինվորները ճյուղեր էին փռում կամուրջի վրա նրա լայնությամբ: Մի քանի ավտոմատավորներ պառկած Բելիբի աջ ափին՝ հսկում էին գերիներին:

Այդ բոլորը կատարվում էր ավագ լեյտենանտ Բեսսոնովի

և նրա հետախուզական ջոկատի աշխերի ատշև, սակայն նրանց չէին նկատում գերմանացիները: Հետախուզչները ցանկացել էին կրակ բաց անել, բայց Բեսսոնովը խիստ պատվիրել էր նրանց՝ չհարձակվել առանց հրամանի: Նրանք աշխերը հառած կամուրջին՝ զուսպ սլառվել էին, պատրաստ պահելով զենքերը և երբեմն դառնում էին դեպի Բեսսոնովը՝ սպասելով ազդանշանի:

Կամուրջը պատրաստ էր: Գերիները կամաց-կամաց ափ դուրս եկան, իսկ գերմանական մի վաշտ դուրս գալով անտառից՝ սկսեց անցնել կամուրջով դեպի Բզիբի ձախ ափը:

Կարմիրքանակայինները սրտատրոփ սպասում էին հրամանի: Բեսսոնովը աննշան շափով բարձրացրեց ձախ ձեռքը և վճռաբար իջեցրեց: Սկսվեց համազարկը: Հիտլերականների մեջ իրարանցում սկսվեց: Նրանք հանկարծակիի գալով՝ չկարողացան իսկույն հասկանալ, թե որտեղից է համազարկը: Քառասուն հիտլերականներ ընկան Բզիբում և նրա ափին, մյուսները ետ փախան դեպի անտառը:

Սեպտեմբերի 7-ին լուր ստացվեց, որ գերմանական մի զորամաս արևելքից, Մախուրշա լեռան ուղղությամբ շարժվում է դեպի հարավ-արևմուտք՝ խնդիր ունենալով թևանցել մեզ աջ կողմից և սպառնալ մեր թիկունքին: Մենք անմիջապես մի ստորաբաժանում ուղարկեցինք հանդիպելու թշնամուն: Հարկ եղավ նաև ստուգել պահակային պոստերը և սլաշտպանության ծառայությունը:

Մախուրշայի ուղղությամբ ուղարկված ստորաբաժանումը կաղմ ու պատրաստ սպասում էր հակառակորդին, բայց վերջինս չէր երևացել:

Նրկու օր Պանցևիչի ստորաբաժանումից լուր չկար, իսկ նրանց սննդամթերքները վերջանալու վրա էին: Պարզվեց, որ, դամարտակի կապավորները կորցնելով ուղղությունը՝ ընկել են հարևան զորամասերը և մինչև մեզ հասան, նրանց տված տեղեկությունները կորցրել էին իրենց նշանակությունը: Ընկեր Կուզնեցովը նորից կապավորներ ուղարկեց Պանցևիչի ստորաբաժանումից լուր բերելու համար:

Նրա վիճակը մեզ անչափ անհանգստացնում էր: Սպասել մինչև կվերադառնային կապավորները, ուշ կլինեիր, և բացառված

չէր, որ գումարտակը կարող էր անակնկալ դիպվածի հանդիպել:

Անցած երկու օրերի ընթացքում հետախուզություն կատարելով, բաղմամբով տեղեկություններ էինք ստացել թշնամու մտադրությունների մասին և սպառնացող վտանգը կանխելու նպատակով բռնել էինք լեռնային բաղմամբով շավիղներն ու թշնամու մուտքի համար հնարավոր կետերը վաշտերով ու դասակներով: Մեր տրամադրության տակ ռեզերվում քիչ ուժեր էին մնացել: Միայն քայք օրը երեկոյան, Պիյաշևի հրամանով, մեր հրամանատարութեանը ենթարկվեց մինչ այդ ռեզերվում գտնվող մի զորամաս:

Որոշեցինք դիշերը շարժել Բզիբի ձախ թևով և հարձակում սկսել Դղիբնա և Ախդերես հովիտներով դեպի հյուսիս Պսխու գյուղի վրա, գրավել այն և վճռական գործողություններով օգնել Պանցելիչին՝ դուրս գալու հնարավոր ծանր վիճակից:

Պսխու գյուղի ուղղությամբ մարտակարգ ընդունած մեր վաշտը և նրա թիկունքում գտնվող ստորաբաժանումները լուսադեմին հարձակման անցան մեր հրամանատարութեանը տրամադրված ստորաբաժանումների հետ միասին: Հարձակման հենց սկզբից որոշ հաջողություններ ունեցանք. ստորաբաժանումները հաջողությամբ անցան Բզիբ գետը և մարտերով մտան Դամբելա, Դղիբնա և Ախդերես հովիտները: Բեկ ավագ լեյտենանտ Բեսսոնովը վիրավորվեց, բայց նրա հետախուզական դասակը կարևոր դիրք գրավեց: Բավյու գետի աջ ափին հրամանատարական բարձունքը գրավելով, նա փակեց թշնամու ճանապարհը Լակորոզի-Տաու լեռան կողմից և անվտանգ դարձրեց մեր ձախ թևը:

Արևածագին հասնաք ավերված Սերբբրյանի խուտորը, այնտեղ դիտման հարմար կետ ընտրեցինք մեզ համար, շարունակելով հարձակումը դեպի հյուսիս:

* * *

Պանցելիչի ստորաբաժանումը հասնելով Պսխու գյուղից մոտ մեկ կիլոմետր հարավ-արևելք, հանդիպել էր հակառակորդի հանկարծակի կրակային հարձակմանը և իսկույն չկողմնորոշվելով ու որոշ կորուստներ տալով պառկել էր՝ կորուստներից խու-

սափելու և թշնամու դիրքերը որոշելու համար: Ավագ լեյտենանտ Պանցեիշը և զինվորական կոմիսար ավագ քաղղեկ Վալենտինը ցուցաբերել էին անփորձություն, չէին հետախուզել ճանապարհն ըստ ամենայնի: Պանցեիշը մի պահ շփոթվել էր հանկարծակի համազարկից: Լսվեց կոմիսար Վալենտինի ձայնը.

— Հայրենիքի պատվի համար, առա՛ջ...

Կոմիսարի կոչին հաջորդեց ռուսական հզոր ուռան:

Դասակները դաժան մարտերով խցկվում էին առաջ, որը սողալով, որը կուզեկուզ, որը կարճ ցատկոճներով: Երկու կողմերից էլ զնդացրային, ավտոմատային և հրացանային զնդակների կարկուտ էր տեղում: Սկսվեց կատաղի մարտ, որ տեղացող զնդակների տարափի տակ տեղ-տեղ սվինամարտի էր փոխվում: Պանցեիշը կուզեկուզ առաջ էր անցնում և հրաման էր տալիս արագ ու վճռաբար գործելու համար: Աջակողմյան վաշտի դիմացից, բլրակի վրա ամրացած թշնամին զնդակոծում էր այդ վաշտին, խափանում նրա առաջխաղացումը:

Այդ պահին Պսխոու գյուղի վրա երևացին սովետական յոթ ռմբակոծիչներ և ռումբեր նետեցին:

— Առա՛ջ, դյուցազուններ, Հայրենիքը ձեզ հերոսության է կանչում: Համարձակ առա՛ջ, հանուն Հայրենիքի և Ստալինի,— միախառնվեցին վաշտի հրամանատար Սոխանի և քաղղեկ Միրաքյանի կոչերը:

Նորից կրկնվեց ուռան: Սովետական ինքնաթիռների երևալը ռզևորեց մարտիկներին: Լեյտենանտ Սոխանը ձախից թևանցում էր բլրակը, երբ ավագ քաղղեկ Միրաքյանը հերթային կրակ բացելով ավտոմատից՝ լիկվիդացրեց թշնամու զնդացիին: սպասարկող անձնակազմը և ամբողջ ուժով գոռաց բլրակի գլխից.

— Մա՛հ ֆաշիստներին, առա՛ջ...

Սկսվեց դերմանացիների նահանջը մարտական ապահովության դիրքերից: Գումարտակը կրնկակոխ հետապնդում էր հակառակորդին ոչ ընդարձակ, բայց գրեթե բաց հովտում: Թշնամին պաշտպանության հիմնական դիժ ուներ հենց գյուղի հարավային և հարավ-արևելյան ծայրերում և ցանկանում էր բաց հովտում կրակի տակ առնել և ոչնչացնել մեր ստորաբաժանումը:

Հակառակորդի հիմնական դիրքերին Պանցեիշի ստորաբաժանումներն ընդհուպ մոտեցան առանց մեծ կորուստների, որով-

հետև նրանք ոչ միայն չդանդաղեցրին հետապնդումը, այլև հիտ-
լերականների դիրքերին հասան նրանց մարտական ապահովու-
թյան դիրքերից նահանջող վաշտի հետ դրեթե մեկտեղ՝ կրնկա-
կոխ:

Բայց չնայած դրան՝ մարտիկները չկարողացան անմիջապես
խցկվել գերմանացիների մարտակարգերը: Հակառակորդի դիմա-
դրությունն ուժեղ էր, իսկ դիրքերը հարմար: Հիտլերականների
սլաշտպանության դիրքերն անցնում էին դուռլի ծայրի տներով և
նրանց միջև ընկած տարածություններով, որտեղ նախօրոք խա-
մատավորվել էին: Նրանց զնդացիները մեծ մասամբ դործում
էին տներում հարմարեցրած դիրքերից և նրանց խափանումը
զնդակոծությանը նվազ մատչելի էր, իսկ մեր ստորաբաժանում-
ների ընդհուպ մոտենալը նրանց դիրքերին խանգարում էր գոր-
ծողությունը: Պանցիիչի ստորաբաժանումները ստիպված էին պառ-
կել, չնայած մարտը առավել բորբոքվում էր, և կորուստներ էին
կրում գրոհելու փորձերից: Դրությունը կրիտիկական էր, թշնամու-
րթի տակ, գրեթե բաց վայրում երկար մնալը միայն մահ էր խոս-
տանում նրանց: Այդ հասկանում էին բոլորը: Կատաղած թշնամու
հարվածների տակ ստորաբաժանումների գրոհը կրկնվում էր ան-
ընդհատ, սովետական մարտիկները համարձակ կերպով նետվում
էին նոր գրոհներին:

Առանձին հերոսություններ էր դործում աջակողմյան վաշտը
լեյտենանտ Սոխանի և ավագ քաղզեկ Միրաքյանի հրամանատա-
րությամբ: Վերջապես այդ վաշտը խցկվում է հիտլերականների
մարտակարգերը:

Ավագ քաղզեկ Հ. Միրաքյանը մի քանի կարմիրբանակային-
ների հետ միասին առաջինը ներխուժեց թշնամու մարտակարգե-
րը, գրավեց մի խճիթ և, ամրանալով, խափանեց թշնամու մո-
տիկ կրակակետերի գործողությունները: Մի երիտասարդ, նիհար
կարմիրբանակային, հետապնդելով փախչող հիտլերականին, նկա-
տեց, որ մոտիկ պատուհանից, որի ուղղությամբ փախչում էր
հիտլերականը, զնդացրային կրակի են պատրաստվում:

Դժվար է ըստ ամենայնի հեկարագրել կարմիրբանակային
Ստադնիկի սխրագործական այդ քայլը:

Երբ հիտլերականը ցատկում էր պատուհանից ներս, Ստադ-
նիկը կայծակնային արագությամբ սվինի հարվածով զլորեց գեր-

մանացուն և ցատկելով նրա վրա, մի ակնթարթում ավինահար ա-
րեց նաև երկու գնդացրորդներին: Մենակ լինելով այդ շորս պա-
տերի մեջ, Սաադնիկը զննում էր շուրջը: Նա նկատեց, որ ոչ հե-
ռու խրամատից գնդացրալին կրակ է տեղում մեղոնց վրա, և ու-
ղիդ նշանառությամբ մեջքի վրա շուռ տվեց գնդացրորդին: Լեյ-
տենանտ Սոխանի վաշտի հաջողությունը վճռական նշանակու-
թյուն ունեցավ Պսխուի ճակատամարտի համար: Ստորաբաժա-
նումները սկսեցին ջախջախել հիտլերականներին նրանց իսկ
մարտակարգերում:

Գյուղի հարավից, որտեղ մենք էինք գործում, վճռական
հարձակումն սկսվեց մեր ինքնաթիռների երևալուն զուգընթաց:
Մենք արդեն լսում էինք գյուղի հարավ-արևելյան մասում տեղի
ունեցող մարտը և համոզված լինելով, որ գործողը Պանցեկիչի
ստորաբաժանումն է, շտապում էինք, որքան հնարավոր է, շուտ
մտնել Պսխու, օգնելու համար գումարտակին: Սակայն ստացվեց
հակառակը՝ Պանցեկիչի գումարտակի հաջողությունը ստիպեց մեր
դիմաց գտնվող թշնամու ստորաբաժանումներին փախուստի գի-
մել և երբ մենք մտանք Պսխու, Պանցեկիչը կարմիր դրոշ էր բարձ-
րացրել գյուղի վրա: Հրամանատար Պանցեկիչը, կոմիսար Վա-
լենտինը և նրանց ստորաբաժանման անձնակազմը հրամանատա-
րության շնորհավորանքին արժանացան:

Սպա Պրյաշկը դեռ չէր եկել: Մեր հրամանով Պանցեկիչը շա-
րունակեց հետապնդել նահանջող թշնամուն Սանչարոյի ուղղու-
թյամբ, իսկ մյուս զորամասը՝ Չամաշխաչի ուղղությամբ:

Պսխու մտնելիս բոլորիս ուշադրությունը դրավեց գերություն-
ների ազատված մի կարմիրբանակային: Նա կորցրել էր մարդկա-
յին տեսքը. շլինքն այնքան էր բարակել, որ գլխին ուղիղ չէր
կանգնում պարանոցի վրա: Նրա վզին խոցվածքներ կային, գեմ-
բը մոխրագույն էր, տեղ-տեղ մուգ կապույտ բծերով: Խեղճը հա-
վիվ էր ոտքի վրա կանգնում, նա մաքառում էր մահվան դեմ:
Նրան խրճիթ տարանք, զննեցինք մարմինը. սարսափելի հյուծ-
ված էր, մաշկի տակ ցցվել էին ոսկորները, իսկ մաշկը կապույտ
էր ամբողջապես: Նա ոչինչ չէր ասում, միայն հուսահատական
հայացքը հառել էր մեզ, լուռ նայում էր, օրորելով գլուխը: Երկ-
րորդ օրը նա սկսեց կցկտուր խոսել. «մերոնք են... շուտ գայիք»

ինչ կլինեն... մարմինս կրծեց ավագը (староста) շամփուրով ծակեց...»։ Նրան բուժօգնություն ցույց տրվեց։

Մայրամուտից առաջ սովետական մի խումբ ինքնաթիռներ նորից երևացին հորիզոնում և գրոհեցին Պսխուից—Սանջարո հիտլերականների նահանջի շավիղը, թույլ չտալով նրանց ամրանալ լեռնալանջերին։

Պսխու գյուղի ազատագրումը տակտիկական կարևոր նշանակություն ուներ մեզ համար։ Լեռներում նա մի տեսակ հանգուցակետ է, որտեղ խաչաձևվում են լեռնային մի քանի շավիղներ և իրար հետ կապում լեռնանցքները։ Այդ շավիղներն արդեն փանվում էին մեր վերահսկողության տակ։

Գերմանական զորամասերի համար Պսխուն և այդ շավիղները կորցնելը նշանակում էր սահմանափակել մեր մարտակարգերը հետախուզելու հնարավորությունը, կորցնել լեռներում առանձին առանձին գործող ստորաբաժանումների միջև անմիջական կենդանի կապը, և, որ կարևոր է, գործող ստորաբաժանումները մյուսների հաշվին ուժեղացնելու համար նրանք ստիպված կլինեին տասնյակ կիլոմետրերով լեռնային դժվար պայմաններում փոխադրել նրանց լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտը և նորից բարձրացնել դեպի լեռնանցքները։

Այսպիսով, ֆաշիստական զորամասերը զրկվեցին շատ թե քիչ արագ վերախմբավորվելու և մանելքներ կատարելու հնարավորություններից, իսկ մեր ստորաբաժանումների կրկնվող գրոհները առավել դժվարացնում և խափանում էին նրանց մտադրությունների իրականացումը։

Սակայն դրանով չի սահմանափակվում Պսխու գյուղի ազատագրման նշանակությունը մեր զորամասի համար. նա հնարավորություն տվեց բարելավելու մարտական գործողություններ վարելու հետ կապված մի քանի կարևոր գործեր։

Թեպետ գերմանական զորամասերը դեռևս շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմից Սանջարո և նրան մոտիկ որոշ լեռնանցքներ միմյանց միացնող լեռնային շավիղները, այնուամենայնիվ մնացել էին լեռան մերկ պարանո-

ցին կառչած և ըստ էութեան ոչնչով չէին կարողանում օգնել սեփական զորքերի գործողութիւններին իրենցից ոչ հեռու հատուածներում:

Ճանապարհների բացակայութիւնը լեռներում դժվարացնում էր զորամասերի մատակարարման գործը, սահմանափակում երկարատեւ գործողութիւններ վարելու հնարավորութիւնը: Որքան էլ մենք մոբիլիզացրինք բեռնատար գրաստներ, այնուամենայնիւ մատակարարման հարցը ըստ ամենայնի չլուծվեց, պարենը և ռազմամթերքը ժամանակին չէր ստացվում: Երբեմն ստիպված էինք լինում չափավորել ռազմամթերքի ծախսումը, հակառակ դեպքում վստահ էր սպասվում վճռական և անակնկալ մոմենտներին: Նույնը կատարում էինք պարենի հարցում: Քիչ չէր սլատահում, երբ օրվա պարենի մի մասը խնայվում էր, որովհետեւ հաջորդ օրվա համար պարեն հասցնելու շաները քիչ էին: Իսկ անձնակազմը բնական դժվար պայմաններում երբեմն թերասնվելուց նեղվում էր: Առաջ շարժվելով հեռանում էինք բազայից, առավել դժվարացնում մատակարարումը: Իսկ մատակարարման բազան մոտեցնելը հնարավոր չէր: Սեփական ուժերով կազմակերպելով մատակարարումը, ստորաբաժանումներն ստիպված էին լինում մարդկանց մի մասին կտրել իրենց սնմիջական գործից և ուղարկել թիկունք: Գործող ստորաբաժանումները դրա հետեանքով երբեմն զրկվում էին հանգստանալու հնարավորութիւնից: Այս բոլորը վերջին հաշվով կարող էր նվազեցնել նրանց մարտունակութիւնը:

Պախու գյուղի մոտ կա բավականաչափ մեծ և հարթ ընկած տարածութիւն, որը, թեւ ոչ մատչելի հատկապես վերջին տիպերի արագընթաց ինքնաթիռների համար, այնուամենայնիւ միանգամայն մատչելի էր «Մ—2» ինքնաթիռների համար, որոնք հենց առաջին օրվանից օրական մի քանի ռեյս էին կատարում մատակարարման բազաներից: Այսպիսով, վերջնականապես լուծվեց մատակարարման պրոբլեմը, ստեղծվեց մատակարարման մոտիկ և հարմար բազա: Այլևս զորամասերը ոչ մի կարիք չէին զգում ոչ ղինվածութեան, ոչ ղինանյութերի և ոչ էլ պարենի: Իսկ մատակարարման նոր բազայից մինչև լեռնանցքներն ընկած տարածութիւնը մեծ չէր, և համեմատաբար հարմար ու դյուրին էր ճանապարհել:

Պսխու գյուղում մատակարարման բազա կազմակերպելով՝ բանակի մատակարարման օրգաններն իրենք էին հոգում զորամասերի ապահովման մասին: Ստորաբաժանումները հնարավորություն ստացան անցնել անմիջական մարտական խնդիրների կատարման: Դրա շնորհիվ կարգավորվեց նաև ստորաբաժանումների հանգստի կազմակերպման գործը:

Պատերազմում կարևոր դեր է խաղում կապը: Սկզբում վերադաս հրամանատարության հետ հեռախոսային կապ չունեինք, իսկ ռադիոհաղորդիչները չէին բավարարում կապի բոլոր պահանջները և, բացի դրանից, բնական: ու կլիմայական պայմանները, ինչպես նաև բավականաչափ հեռու տարածությունը, հաճախ հնարավորություն չէին տալիս ուղածդ ժամանակ կապվել հրամանատարության հետ: Սկզբնական շրջանում մի քանի օր մնացինք առանց հեռախոսային կապի: Կենդանի կապը դժվար էր և գրեթե էֆեկտից զուրկ: Նրբեմն անտեղյակ էինք մնում ռադիաճակատի մյուս հատվածներում տեղի ունեցող անցուղարձին:

Հետագայում կարգավորվեց հեռախոսային կապը վերադաս հրամանատարության հետ, իսկ ինքնաթիռների աշխատանքը անշափ դյուրացրեց մեր կենդանի կապը, նպաստեց օպերատիվ ղեկավարության ու օգնության բարելավմանը:

Պատերազմն առանց կորուստների չի լինում: Վիրավորների տեղավորման և բժշկական օգնություն ցույց տալու հարցը հրամանատարության ամենաառաջնակարգ խնդիրներից մեկն է: Ճանապարհների բացակայությունը և մարտական գործողությունների հեռավորությունը զրկում են զորամասերին վիրավորներին ժամանակին հոսպիտալներ հասցնելու հնարավորությունից, իսկ լեռներում ուրիշ բնակավայրեր չկային: Դա կարող էր պատճառ դառնալ չարդարացված կորուստների: Այդ հատվածում Պսխուն միակ հարմար բնակավայրն էր, լեռներում հոսպիտալ կազմակերպելու համար: Այսպիսով, բարեհաջող կերպով լուծվեցին նաև սանիտարական ծառայության հետ կապված կարևոր հարցերը:

Հետախուզության տվյալներն ապացուցում էին, որ հիտլերյան Գերմանիան Սովետական Միության դեմ պատերազմ սկսելով՝ կանխօրոք նախապատրաստել էր հատուկ զորամասեր լեռնային պայմաններում պատերազմական գործողություններ վարելու համար: Այն դիվիզիան, որի հետ մենք անմիջական բախում ունեցանք Կովկասյան լեռներում, սկսած 1940 թվականից, երկու տարի անընդհատ սովորել ու վարժվել էր լեռներում՝ Հյուսիսային Իտալիայում և Կարպատներում: Դա դերմանական 101-րդ ալպինիստական դիվիզիան էր, որ Հյուսիսային Իտալիայից փոխադրվել էր Բեռլին և մի քանի օրից հետո, 1942 թ. ամառը, շտապ փոխադրվել էր Հյուսիսային Կովկաս՝ Կովկասյան լեռները ներխուժելու համար:

Հիտլերյան այդ դիվիզիայի խնդիրն էր՝ ներխուժել Անդրկովկաս հյուսիսից, լեռնաշղթայի կողմից: Նրա գործողության ուղին ընկնում էր Մեծ Լաբա գետի հոսանքին հակառակ, դեպի Կովկասյան դլսավոր լեռնաշղթայի դադաթները, ուր անցնում էին լեռնային շափիղներ՝ Աջաիշ, Սանշարո, Ալաշտրախու, Մամաշխու և Յեգերկար լեռնանցքներով: Այնուհետև ձեռնուռ դիրքեր դրավելով՝ նա սկսեց է շարժվել դեպի հարավ, տիրանալ Գուդաուտի, Աչավչար, Դոու լեռնանցքներին և անսպասելի հարվածով գուրո գար Սևծովյան արևելյան ափերը Սուխումիի և Դուդաուտիի շրջաններում:

Դիվիզիայի անձնակազմը բավականաչափ ընտրված էր. նա կազմված էր հիտլերյան գաղափարներով թունավորված, նվաճողական տենչով արբած հիտլերյան երիտասարդ-մարդուկերնից: Նրանց մեջ կային մեծ թվով ռյուսինիստներ:

Թե ինչպիսի տենդով էին հիտլերականները նախապատրաստվել լեռնային պայմաններում պատերազմելու համար, երկվում էր նաև հիտլերյան այդ դիվիզիայի անձնակազմի զինվածությանից և նույնիսկ հանդերձանքից: Զինվածությունը առավելապես թեթև էր, մատչելի լեռնային պայմաններում գործադրելու համար:

Ճաշիստական հրամանատարությունը ջանք չէր լնայել իրականացնելու համար իր ավանտյուրիստական պլանը: Նա աշխա-

տել էր, որքան հնարավոր է, հագեցնել իրենց զորամասերը զենքի ժամանակակից բոլոր այն տեսակներով, որոնց զորածովյունը լեռնային պայմաններում ավելի հիշատ է:

Մարտերի ընթացքում մեր ձեռք բերած տեղեկների թվում կային նաև այնպիսի իրեր, որոնցով սովորաբար մատակարարվում են ալպինիստները շարժվելու համար նվազ մատչելի վայրերն անցնելու համար, որ նույնպես վկայում էին նրանց հատուկ նախապատրաստվածության մասին:

Հիտլերյան 101-րդ ալպինիստական դիվիզիան միայնակ չէր գործում, նրանից արևմուտք և արևելք գործում էին մի քանի դիվիզիաներ, իրենց ղեկավոր հարվածներն ուղղելով Տուալսեի և լեռնանցքների ուղղությամբ:

Ինչպես ցույց էին տալիս մեր հետախուզության տվյալները և զերի վերցրած հիտլերականների ցուցմունքները, գերմանական ֆաշիստները բավականաչափ երկար ժամանակ աշխատել էին հետախուզական տվյալներ հավաքել Կովկասյան լեռների մասին, իրենց այդ ավանտյուրիստական նպատակների համար:

Հենց առաջին մարտերից հետո թաքստոցներից դուրս եկած սովետական մարդիկ հանդիպում էին մեղ և որոշ տեղեկություններ հայտնում հակառակորդի մասին: Դրանք մեծ մասամբ այնպիսի մարդիկ էին, որոնք խուսափելով հիտլերականների դադանային ճիրաններն ընկնելուց, թռչել էին սեփական բնակավայրերն ու ապաստան գտնելով լեռների ու անտառների թաքստոցներում, սպասում էին հարմար մեմենտի, որ անցնեն մարտակարգերի շրջանը և փրկվեն կործանումից: Մեր հաջողությունները արագացնում էին նրանց իղձերի կատարումը: Նրանց թվում կային հիտլերյան գերությունից խույս տված ղեկավորներ, ինչպես նաև այնպիսիները, որոնք փախել էին հիտլերյան մահացու ճամբարներից և ճակատային դիմն անցնելու համար նպաստավոր ճանապարհ ընտրել լեռները: Նրանց թվը մեծ չէր, սակայն տված տեղեկությունները, թեև սահմանափակ, այնուամենայնիվ կարևորություն էին ներկայացնում:

Պետք է նկատել, որ անտառում թաքնվածների մեծ մասի հաղորդումները թշնամու ուժերի և թիկունքի զրույցան մասին անբավարար էին, քանի որ խույս տալով հիտլերյան ավազակախմբերից, նրանք հնարավորություն չէին ունեցել բավականաչափ տե-

ղեկավարություններ ստանալ այն մասին, ինչ կատարում էին հիտլերականները Հյուսիսային Կովկասում և լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմում:

Այդ պատճառով էլ նրանցից ոմանց տված տեղեկությունները չէին կարող բավարարել մեզ: Այնուամենայնիվ ոմանք կարևոր տեղեկություններ հաղորդեցին: Նրանք պատմեցին այն ամենը, ինչ տեսել և զգացել էին սեփական կաշվի վրա: Գերմանական 101-րդ ալպինյան ստական զինվորիայի կազմի, զինվածության և ուժերի տեղաբաշխման մասին մեզ հետաքրքրական տեղեկություններ պատմեցին նրանք, ովքեր փախել էին այդ զինվորիայի թիկունքում ընկած տեղերից, լրացնելով և հաստատելով մեր ձեռքի տակ եղած հետախուզական տվյալները գերմանական զինվորիայի մասին:

Իրենց թիկունքում գերմանական հափշտակիչները տեղական բնակիչներին զենքի ուժով ստիպում էին սեփական միջոցներով և շալակով զինամթերք և պարեն փոխադրել լեռներում գործող գորամասերի համար, նրանց վրա նշանակելով վերահսկող ավտոմատավորների ջոկատներ:

Որովհետև լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտներին կից ընկած լանջերը և նրանց վրայով անցնող ուղիները համեմատաբար մատչելի են անիվավոր և բեռնատար տրանսպորտի համար, այդ պատճառով էլ հիտլերականները հնարավորություն ունեին մատակարարման կետերը բավականաչափ մոտեցնելու գործող զորամասերին:

Զենքի սպառնալիքով տանջելով ժամանակավորապես օկուպացված շրջանների բնակիչներին և ռազմագերիներին՝ հիտլերականները ստիպում էին նրանց պարեն փոխադրել, ճգնելով ամեն կերպ պահպանել իրենց զորամասերի մարտունակությունը: Քանի՜-քանի՜ սովետական մարդիկ արհամարհելով մահը, հրաժարվեցին ենթարկվել թշնամու քմահաճ արարքներին, որի հետևանքով բանտ նետվեցին կամ գաղանաբար գնդակահարվեցին:

Գերությունից փախածները մարդուս լսողության համար անսովոր դեպքեր էին պատմում գերմանական օկուպանտների գաղանակությունների մասին: Հիտլերյան «նոր կարգը» սովորական երևույթ էր դարձրել այդ տմարդի արարքները. մասսայական կախաղանները, ծեղերին ու մանուկներին չխնայելը, ծնողների աչ-

քերի առջև մանուկներին խոշտանգելը, մարդկանց խմբերով կենդանի թաղելը հորբերում և այլն, հիտլերական «նոր կարգի» օրինականացված մասնագիտությունն էր դարձել:

Ֆաշիստները Հյուսիսային Կովկասի մի շարք վայրերում հատուկ ճամբարներ էին կառուցել և փշալարերով պատել: Ճամբար էին տանում ոչ միայն ռազմագերիներին, այլև քաղաքացիական այն բնակիչներին, որոնց հասակը մոտ էր զինապարտների հասակին, կամ թե հանդերձանքը նման էր Իզուր էին բողոքում զինվորական ծառայություն չտեսած «գերիները», միևնույնն էր, Գեբելսը աշխարհին պաշտոնապես հայտարարել էր նրանց գերի լինելու մասին: «Գեբելսյան թիվը» այնքան էր շափաղանցրած, որ քաղաքացիական մարդկանց գերությանմբ անգամ չէր ծածկվում բալանսը: Ասում են, որ հիտլերականները հաշվեհարդարի համար գերության նոր «մոթիլիդացիա» էին կատարում քաղաքացիական բնակչությունից:

Ֆաշիստները ստիպում էին գերիներին կատարել տաժանակիր աշխատանք, աշխատել վաղ առավոտից մինչև երեկո առանց հանգստի. փոքր ինչ հապաղումը վերջանում էր դաժան ծեծերով ու գնդակահարություններ: Զոկում էին քաղաշխատողներին ու հրջաներին, ստիպում փորել գետինը, և երբ փոսը պատրաստ էր, գնդակահարում էին: Գերիներին կերակրում էին նեխված կարտոֆիլով, կաղամբով և իրենց թողած կերակրի մնացորդներով: Սովից հյուծելը, տանջալից ծեծը, գնդակահարությունը, պրովոկացիան ու շանտաժը,— սովորական եղանակներ էին ռազմագերիներից տեղեկություններ կորզելու համար: Ռազմագերիներին հարցաքննում էին տմարդի մեթոդներով, բայց հաճախ արդյունքի չէին հասնում: Գերիներից շատ-շատերը տանջալից զրկանքներ կրելուց և վայրենական խոշտանգումներից հետո էլ ոչինչ չէին ասում, ոմանք էլ մտրակների հարվածներից խուսափելու նպատակով կեղծում էին ինչպես հնարավոր էին գտնում, հաղորդում էին հորինված բաներ, միայն թե ղերծ մնան աննկարագրելի տանջանքներից:

Ոմանք պատմում էին, թե ինչպես գեստապոյի սպաները զանազան միջոցներով ճգնում էին ճամբարներում Սովետական Միության տարբեր ազգերի պատկանող ռազմագերիների միջև ատելություն սերմանել և հրել նրանց դեպի դավաճանություն:

Բայց այդ մեծ արդյունքի չէր հասցնում գեաստապոյի մարդակեր-
ներին: Սովետական մարդկանց միմյանց հետ կապող եղբայրու-
թյունն անխորտակելի է: Հիտլերյան գեաստապոյի ամեն մի մեքե-
նայություն ենթարկվում էր ձախողման: Թեև ռազմագերիները
զուրկ էին ամեն մի հնարավորությունից, այնուամենայնիվ սովե-
տական մարդիկ ֆաշիստական լկտիացած մարդակերների ճիգե-
րին դիմադրելու համար բավականաչափ ուժ գտնում էին իրենց
մեջ: Նրանք միմյանց օգնում էին հասկանալու գեաստապոյի հեր-
թական պրովոկացիաների էությունը և բոլոր միջոցներով մաքա-
ռելու նրանց դեմ, ոչինչ չհայտնելու թշնամուն: Պատմում էին, որ
գերմանացիները հաճախ ռազմագերիների մի մասին այլևս ա-
մենօրյա հարցաքննությունների չէին ենթարկում և դադարել էին
հարցաքննություններից ստացած տեղեկությունների զգալի մա-
սին հավատալ:

Ներխուժելով նոր բնակավայրեր՝ հիտլերականները սովորա-
բար հայտարարում էին բնակիչներին, թե իրենք «նոր կարգ» են
բերել Գերմանայից: Այսպես էլ հայտարարվեց Հյուսիսային Կով-
կասում: Սովետական մարդիկ հնարավորություն ունեին հիտլե-
րյան ներխուժման հենց առաջին րոպեից տեսնել այդ «նոր կար-
գը», որի մեջ հայելու պես սլարդ քացահայտվում էր նրա իսկա-
կան էությունը: Չկար ոչ մի հրաման, կամ հայտարարություն, ո-
րը չվերջանար գնադակահարություն ու կախաղանի սպառնալի-
քով: Օրեր անգամ շեն անցնում, զորքի հետևից կրնկակոխ ներ-
խուժում են գեաստապոյի ջոկատները: Արհավիրքները հասնում են
չտեսնված չափերի: Գեաստապոյի ջոկատները հիտլերյան զորքերի
սլառճառած ավերներին ավելացնում են նոր վրկանքներ. նրանք
թալանի են մատնում հասարակական և անհատական գույքը,
մասսայական տեռոր կազմակերպում բնակչության դեմ, այրում
նրանց ունեցվածքը, աշխատունակ մարդկանց զենքի ուժով ու-
ղարկում Գերմանիա՝ տաժանակիր աշխատանքի և այլն: Այդ դեռ
բոլորը չէ. իրար հաջորդում են հրամաններն ու հայտարարու-
թյունները թաքցված պարենը հանձնելու, ակտիվին գերմանական
իշխանությունների ձեռքը հանձնելու, հասարակաց տներ կաղմա-
կերպելու, մի խոսքով՝ կատարելու այն ամենը, ինչ պահանջում
են գերմանացիները: Այդ բոլորի դիմաց «խոստանում են» ընդ-

հուպ մինչև գնդակահարությունն: Եւ նրանք չէին վարանում իրենց «խոստումը» կատարելու մեջ:

Երբեմն պատահում էր, որ գեստապոյի և ճամբարների դահիճները նախօրոք թաքստոցներ սահմանելով, շրջափակում էին բնակավայրերը և պրովոկացիոն հալատակներով թուլատրում գերիներից ոմանց, որպեսզի վերջիններս մտնեն բնակավայրերը իրենց համար ուտեստ գտնելու: Քաղցից, ծեծից ու տաժանակիր աշխատանքից հյուծված գերիները գյուղ մտնելով ուտելիք էին խնդրում: Գյուղացիները չէին խնայում բաժին հանել իրենց թաքցրած մթերքներից: Եւ այդ բավական էր, որ նոր աղետ տվեւանար բնակիչների զրկանքներին. հիտլերականները զենքի ու մորակի ուժով ստիպում էին նրանց հանձնել թաքցրած ուտեստները և վերջին պատառները:

ժամանակավորապես օկուպացված դոտում, հիտլերյան հորդանների թիկունքում, լցվել էր ժողովրդի համբերության բաժակը: Շատերը թողնում էին հայրենական հարկը և պահվում անտառներում:

«Նոր կարգը» Պսխու էր հասել: Պսխուն դուրս չմնաց սոսկուլի աղետից: Հիտլերականները գյուղ մտնելով, սկսեցին ավերել, թալանել, առևանգել:

Բնակիչները փախչելով գյուղից՝ պահվեցին անտառներում, մեղունքը դադարեցին համերգել, դադարեց կովերի բառաչն անդամ: Գյուղում ոչինչ չմնաց, կոլխոզնիկների անկողինները փռվեցին խրամատներում, գորգերն ու թանկագին իրերն ուղարկվեցին թշնամու որջը: Պսխուն ողբաց, դադարեց կոլխոզային զվարթ կյանքը, մանուկները դադարեցին քրքջալ, իսկ զեղչիուհիները դուստ աւրցունք էին թափում: Մռայլ էր շուրջը: Գերմանացիներից ծլկված գերիները և բնակիչները պատմում էին, որ Պսխու գյուղում միայն հատ ու կենտ բնակիչներ են մնացել, որոնց ժամանակը չէր ներել փախչել: Մի միջահասակ կին երեխայի հետ մնացել էր խրճիթում: Երեխան չէր հանդատանում: Կինը հուսահատ խնդրում էր մանկանը քնել, խոստանալով, որ կովը շուտով կգա և նա կաթ կտա նրան: Սակայն նա դժգոհ էր իր խոստումից, քանի որ գերմանացիները ոչ մի կով չէին թողել գյուղում:

Երեխան շարունակում էր լացը: Տանը բնակվող գերմանական սպան հրամայել էր դուրս շտրտել մանկանը, բայց կինը աղերսե-

լով դիմադրել էր: Սպան նորից էր կրկնել հրամանը և մոտենալով վերցրել էր մանկանն ու գազանաբար դուրս շարտել ցեխի մեջ: Մայրը ճշալով փորձել էր օգնել մանկանը և սպալի ատրճանակի կրակոցից գլորվել էր շեմքին: Այսպես մայր ու որդի առհավետ բաժանվեցին մահով. մեկը կիսով չափ թաղվել էր ցեխում, մյուսը շեմքի մոտ փռվել գետնին՝ տարածելով թևերը:

Կամակատար հիտլերականների գազանություններն անցան ամեն մի սահմանից: Նրանք չինայեցին ոչ ծերերին, ոչ էլ մանուկներին, որոնք մնացել էին գյուղում:

Գտնվեց մեկը, որ առանց վարանելու մնաց գյուղում և իրեն շատ ազատ էր զգում: Նա Հայրենիքի դավաճան Վինոգրադովն էր, որ հենց օկուպացիայի առաջին օրը գյուղի ավագ կնքվեց և ստորաբարշտվեց ծառայում էր հիտլերականներին: Հիտլերականները ճգնում էին այդ ճիվաղի օգնությամբ սահմանել անտառի խորքերում թաքնված կոլխոզնիկների տեղը, բայց այդ նրանց չհաջողվեց:

Սեպտեմբերի 8-ին ինքնաթիռներ երևացին Պսխուի հորիզոնում: Սովետական յոթ ռմբակոծիչներ հանկարծ երևացին օդում և ուղղություն վերցնելով ուղիղ Պսխուի վրա խոյացան:

Պսխուն դրդաց, օրորվեց: Բանձր ծխի հետ միասին երկնակամարը պատեց փողու մառախուղով: Հիտլերականները մեքենայաբար խաշակնքում էին երեսները: Իսկ գյուղի հարավում տաք մարտեր էին տեղի ունենում:

Զորքի մի մասը դեռ գյուղից հարավ էր գտնվում, մի խումբ հիտլերականներ հավաքում էին սովետական սավառակների հունձը և հողով ծածկում խրամատների մեջ: Իսկ քանի՞սը մնացին փրկածների տակ, ոչ ոք չհաշվեց:

Հետախուզություն տվյալները, ինչպես նաև մեր ստորաբաժանումների կողմից գերի վերցված հիտլերականների ցուցմունքները վկայում էին, որ նվաճողական տենչերով տարված հիտլերականների շարքերում արդեն ձեզքեր էին գոյացել:

Սովետական հողը սարսուռ էր ստեղծում հիտլերականների համար: Օրը-օրին աճում էր սովետական զորքերի դիմադրությունը, ուժեղանում էին հարվածները ռադմաճակատում, իսկ հիտլերականների թիկունքը ժայթքելու համար պատրաստի վիճ էր դարձել:

Սևիական կաշվի վրա ղգալով սովետական զորքերի հարվածների ուժը՝ հիտլերյան բանակի ղինվորներից շատերը ակամա ստիպված էին խոստովանելու, որ Սովետական բանակը գիտե դիմադրել, որ նրա մարտիկները առավել տոկոսն են և լավ կրավողներ: Սակայն սովետական ուժի սարսափն ընդգրկել էր հիտլերյան բանակի ոչ միայն առանձին ղինվորներին, ունտերներին, սպաներին ու գնեռալներին, այլև ամբողջ զորամասեր: Զգացվում էր, որ նվաճողական տենդը լուրջ ճեղքվածքներ է ստացել՝ հենց նրանց զորամասերի վիճակից դատելով: Իբրև կոնկրետ ապացույց այդ ամենի, օրինակ բերենք հենց հիտլերյան 101-րդ ալպինիստական ղիվիզիայի վիճակից:

Իսկ հիտլերականները, ինչպես հարկ է ավանտյուրիստներին, շարունակում էին հուսալ, որ պատերազմը կվերջանա իրենց հաղթանակով, այնուամենայնիվ չէին կարող շատ թե քիչ հանդիստ նայել սևիական վիճակին: Նրանք զրեթե բոլոր կողմերից էլ անակնկալ սպառնալիքի էին սպասում: Մեր զորամասի հարձակման դեմ հիտլերյան այդ ղիվիզիան սկզբում միայն մեկ գունդ էր պահում և մշտական երկյուղ կրելով լեռնաշղթայի տարբեր տեղերից և ուղղություններից, ինչպես նաև թիկունքից, իր ուժերի հիմնական մասը տրամադրել էր սևիական թևերի (փառհո), թիկունքի պաշտպանությանը և մարտական ապահովման ծառայություն կրելու համար: Այս հանգամանքը բավականաչափ սահմանափակում էր նրանց հնարավորությունները՝ ավելի մեծ ուժեր կենտրոնացնել մեր զորամասերի դեմ առաջին մի քանի մարտերի ընթացքում: Երկյուղը խաղում էր իր հայտնի դերը:

Տեղական բնակիչների, ինչպես նաև անտառներում պատըսպարված մարդկանց վկայությունները հաստատում էին մեր տվյալները գերմանական զորամասերի կորուստների մասին: Արմավիրից Կովկասյան լեռներով Անդրկովկաս փախչելիս Պլուտա լողափոխությունով ընտանիքը թաքնվելով անտառներում՝ հաճախ դիտել էր երթևեկությունները Պսխու գյուղից դեպի հյուսիս տանող շավղով: Պսխու գյուղի վրա մեր գրոհելու օրը նրանք թաքնվել էին գյուղից հյուսիս լեռնալանջի անտառում: Նրանց դուստր Պլուտա Աննան այդ օրը մի քանի ժամում հաշվել էր մոտ 500 գերմանական վիրավորներ, որոնց հիտլերականները փոխա-

դրում էին դեպի հյուսիս: Թե որքան էր սպանվածների թիվը, դժվար է ասել: Գյուղն ազատագրելուց հետո նրա շրջակայքում մի քանի գերեզմաններ գտանք, որոնց վրա ցցված տախտակներից ու նշումներից դատելով կարելի էր կարծել, որ դրանք անհատական գերեզմաններ են, սակայն երբ հետաքրքրության համար կարմիրբանակայիները փորեցին այդ «անհատական» գերեզմաններից մեկը, նրա մեջ թաղված 13 հիտլերականներ գտան:

Չնայած նրանց դիրքերի առավելություններին՝ հիտլերականների կորուստները բավականաչափ գերակշռում էին: Այստեղ իրենց արժանի բաժինն ունեին սովետական ռաբակոժիները:

Համենայն դեպս մեր պատմաբանները, որոնք զբաղվում են Հայրենական մեծ պատերազմի պատմությամբ, իրավունք ունեն նշելու, որ «կենսական տարածություն» ձգտող հիտլերականներից շատ-շատերը հավիտենական տեղ գտան նաև Կովկասյան լեռներում՝ իրենց հասակով մեկ:

Գ ՈՒԴԱՈՒՏՅՈՒՆԵՐԸ

Հենց նոր էինք ներկայացել շտաբի պետին, մեր ուշադրությունը գրավեց մի բարձրահասակ վայելչակազմ երիտասարդ, որ խոսում էր հեռախոսով: Նա բարկացկոտ տոնով նախազգուշացնում էր ինչ-որ մեկին՝ ասելով. «Ահա թի ինչ, եթե մինչև հինգ րոպե մեքենաները պատրաստ չլինեն և դուք չվերցնեք նրանց, ապա ես ինքս ձեզ կվերցնեմ...» և թողեց հեռախոսափողը:

Գուդաուսցիները չէին ուշացել հոգալ թշնամուն դիմադրություն ցույց տվող զորամասերին օժանդակելու մասին և ինչպես երևում էր, նրանք մեզնից, զինվորական աշխատողներիցս, պատկոս պահանջկոտ ու պակաս վճռական չէին:

Երիտասարդը ներքին Գործերի Ժողովրդական Կամիսարիատի Գուդաուսիի բաժանմունքի պետ, սլետական անվտանգության ամառ լեյտենանտ Լոգուան էր, որ մտահոգվել էր տրանսպորտի և մեր մարտական գործողության խնդիր ստացող զորամասի՝ համար պարեն փոխադրելու հարցերով:

Շրջկոմի քարտուղար ընկ. Կոկայան կարևոր կարգադրություններ էր անում: Շրջանային սովետի գործկոմի նախագահը, շրջկոմի մյուս քարտուղարները և էլի մի քանի հոգի անընդհատ

շարժման մեջ էին. նրանք կազմակերպում ու շտապեցնում էին շրջկոմի քարտուղարի կարգադրությունների կատարումը:

Շրջկոմի քարտուղարը կարգադրել էր պարենի պաշար առանձնացնել զորամասի համար, իսկ գյուղերից մոբիլիզացնել բեռնատար գրաստներ, կազմել բեռնատար վաշտ, զորամասի հետևից պարեն հասցնելու համար:

Ներքին Գործերի ժողովրդական Կոմիսարիատի շրջանային բաժանմունքի պետը միջոցներ ձեռնարկեց տրանսպորտը զանազան սարքերով ապահովելու համար:

Բակլանովկա գյուղի ղեկավարները ներկայացան մեզ՝ առաջարկելով իրենց ծառայությունը: Նրանք առանձնացրին Հակոբ անունով մի կոլխոզնիկի, որ քաջ դիտեր լեռնային շավիղները: Կոլխոզնիկ Հակոբը հետախուզական ջոկատի հետ միասին ուղեկցում էր զորամասը, հավասարապես կրելով բոլոր դժվարությունները:

Մցարայի սանիտարական կետը իր անձնակազմով տրամադրվեց մեզ, վիրավորներին և հիվանդներին սպասարկելու համար. զորամասն անցնելուց հետո գյուղի կանայք ներկայացան զորամասի հրամանատարի օգնականին և պատրաստակամությամբ հայտնեցին օժանդակել մարտիկներին՝ լվանալ անձնակազմի սպիտակեղենը: Մցարան դարձավ մեր մատակարարման բազան, որտեղ կենտրոնացվում էր ստացված պարենը և ռազմամթերքը: Անցել էր ընդամենը երկու օր: Մցարայի և Բակլանովկայի ծերերն ու պատանիները պարեն ու ռազմամթերք էին փոխադրում զորամասի հետևից գրաստներով: Գյուղի աղջիկները օրվա մի մասը անց էին կացնում մեր սանիտարական մասում: Նրանք քույրական ծառայություն էին մատուցում վիրավորներին, օգնում նրանց սպասարկման մեջ, կերակրում, մրգեր ու կաթ բերում, ծխախոտ փաթաթում նրանց համար:

Ով ինչ կարող էր, կատարում էր զորամասի համար և ոգեվորում, որ դժվարությունների ու պակասության մասին չհոգան:

Գուդաուտին դարձել էր փաստորեն զորամասի թիկունքային ստորաբաժանումների նման մի օրգան, մեր մերձավոր թիկունքային բազան: Շրջանի կոլխոզնիկները բավականաչափ երկար տարածության վրա, անօրինակ դժվարին պայմաններում, անխոնջ կերպով աշխատում էին զորամասի սպասարկման համար:

Սեպտեմբերի 3-ին լեռնային մարշի ժամանակ, երբ ղորամասը մոտենում էր այն բարձունքի ստորոտին, որտեղ նա սկսեց առաջին մարտը, մեր տրամադրության տակ դրվեց Գուգաուտի կործանիչ գումարտակի մի ջոկատ միլիցիայի կոտսեր լեյտենանտ Կուբազի (հրամանատար) և շրջկումի ռազմական բաժնի վարիչ Սաբաշվիլու (կոմիսար) ղեկավարությամբ: Ներքին Գործերի ժողովրդական Կոմիսարիատի շրջանային բաժանմունքի պետ ընկ. Լոգուան ուղարկել էր նրանց մեր տրամադրության տակ՝ հետախուզական և այլ ծառայություններ կատարելու համար:

Կոլխոզնիկ Հակոբը բավականաչափ տխրեց, երբ մենք հաջորդ օրը առաջարկեցինք նրան վերադառնալ գյուղ: Բեռնախորում էր մնալ գնդում, բայց ստիպված էինք վերադարձնել, որովհետև այդ օրերին թեկուզ մեկ աշխատող ձեռքը կոլխոզում մեծ դեր ուներ: Կործանիչ գումարտակի ջոկատը անգնահատելի ծառայություն մատուցեց Պանցևիչի ստորաբաժանման գործողությունների ժամանակ: Կործանիչ գումարտակի ջոկատից երեք հոգի Պանցևիչի ստորաբաժանումը ճանապարհագրորկ անտառով ու կիրճով դուրս բերին գրեթե թշնամու թիկունքը՝ Պսխու գյուղից հարավ-արևելք: Դա մարտական խնդրի կատարման առաջին մասն էր, իսկ երկրորդը կատարեց Պանցևիչի ստորաբաժանումը:

Պսխուն ազատագրված էր: Կործանիչ գումարտակի ջոկատից մի խումբ մարտիկներ Իվանյակի ղեկավարությամբ մեկնեցին ավադ լեյտենանտ Պանցևիչի ստորաբաժանման հետ վիրավորներին մարտի դաշտից դուրս բերելու խնդրով: Աղջիկներն աշխատանքի անցան սանիտարական մասում: Զոկատի մյուս մասը մնաց մեր տրամադրության տակ հետախուզության ծառայություն կրելու համար:

Կործանիչ գումարտակի ջոկատը օգնում էր մեզ կապ հաստատել հարևանների հետ, վիրավորներին թիկունք փոխադրել, մարտի դաշտում ընկած ընկերների թաղումը կազմակերպել:

Կործանիչ գումարտակի մարտիկները գերազանցապես օգնում էին մեզ հարևան ստորաբաժանումների հետ կենդանի կապ հաստատելու համար և երբեմն էլ ուղեկցում էին մեր հետախույզներին, նրանց ցույց տալիս թշնամու մարտակարգերը և թիկունքը հետախուզելու հարմար տեղերը: Զոկատի հրամանատարն ու կոմիսարը գրեթե միշտ անձամբ մասնակցում էին մեր հանձնա-

դարսկյունների կատարմանը, մեկնելով կապի և հետախուզական կարգի հրաման ստացած մարտիկների հետ:

Նրբեմն պատահում էր, որ կործանիչ գումարտակի ջոկատի ընկերները հանձնարարություններ կատարելու ժամանակ կարևորություն չէին տալիս այնպիսի մոմենտների, որոնք, ըստ նրանց ըմբռնման, նշանակություն չունեին: Դա բացատրվում էր ամենից առաջ պատերազմական գործին նրանց անծանոթ լինելու հանգամանքով: Մարդիկ միատեսակ չեն նկատում այն, ինչ ընկած է նրանց ճանապարհին, և միատեսակ չեն ըմբռնում երևույթները: Առաջին հայացքից «աննշան» թվացող մի երևույթի վրա մեկը ուշադրություն չի դարձնում, անգամ մոռանում է նրա մասին, իսկ մյուսը ոչ միայն ուշադրություն է դարձնում նրա վրա, այլև կռահում է ինչ-որ կարևոր բան: Հետախուզչի համար դա կարևոր հանգամանք է, իսկ այդ պակասում էր նշված ընկերներից ոմանց մոտ, նրանք դժվար էին նկատում «մանրուքները» հետախուզական պարտականությունների կատարելիս:

Այնուամենայնիվ կործանիչ ջոկատը գնահատելի ծառայություն մատուցեց մեր զորամասի վարած մարտերի ընթացքում:

Պսիսու գյուղի կոլխոզի վարչության նախագահ Արխիպը գերմանացիների ներխուժման առաջին օրը բնակչության մեծ մասը թաքցրեց անտառի խորքերում, տանելով նրանց հետ պարենի անհրաժեշտ պաշար: Նա փրկեց կոլխոզնիկներին հիտլերյան ճիվաղների ճանկերից:

Սկզբում Արխիպը մի քանի օր իր փոքրիկ ջոկատով պարտիզանական պայքար էր մղում հիտլերականների դեմ, իսկ հետո աշխատում էր զնդապետ Պիյաշևի շտաբում — հետախուզական բաժանմունքում: Նա հաճախ էր երևում մեկ այս, մեկ մյուս ստորաբաժանումներում և հայտնում հրամանատարներին հետախուզության տվյալները: Այդ բոլորը չէր. Արխիպը լավագույն տրետևովար էր և մեծ օգնություն էր կազմակերպում զորամասերի մատակարարման գործում:

Դուդաուտիի աշխատավորները պատվով կատարեցին սովետական մեծ ժողովրդի մեկ բջիջի պարտքը Հայրենիքի առաջ: Այդ տեսնում և զգում էին մարտիկները հենց այնտեղ, իրենց մարտակարգերի շրջանում:

Կործանիչ գումարտակի ջոկատը կատարել էր իր պարտա-

կանությունը և սեպտեմբերի 15-ին հրաման ստացաւ վերադառնալ Գուդաուտի:

Ք Ա Ր Զ Ո Ւ Ն Ք 1006

Հրամանատար Պիյաշէր վերադասավորեց ուժերը նոր իրադրութեան համապատասխան: Հետապնդող ստորաբաժանումները մեր հրամանով Բեշտայի և Ախեյի գետաբերաններից բաժանվել էին երկու ուղղութեամբ: Մինչ այդ մեր հրամանատարութեանը ենթարկված զորամասը դուրս մնաց մեր իրավասութեանից և խնդիր ստացաւ տիրանալ Չամաշխա լեռնանցքին: Սահմանապահ զորամասը գործում էր Ալաշտրախու լեռնանցքի ուղղութեամբ: Գլխավոր լեռնանցքի ուղղութեամբ գործում էինք մենք: Նոր հրամանով ընկեր Կուզնեցովը մնաց Պիյաշէի մոտ, որպէս նրա օգնական, նրա պարտականութիւնները դրվեցին ինձ վրա: Տեղեկութիւն ստացվեց, որ հետեակային դպրոցի ստորաբաժանումները մոտենում են Պեխ կոչվող հարթութեանը և խնդիր ունեն ազատագրել Աջափշ լեռնանցքը:

Մեր ուղին դժուար էր: Սանչարոյի ճանապարհին բնական մեծ արգելքներ կային, տեղի բնական դիրքը թշնամու համար սուսանք ձեռնառն էր: Մեր ուղին անցնում էր Ախեյ և Բեշտա գետերի արանքում դեպի հյուսիս բարձրացող կոնաձև 1006 բարձունքի հարավային լանջով, որը կից մի քանի բարձունքների հետ միասին հրամայողական դիրք էր ամբողջ շրջակայքի նկատմամբ: Բարձունքի փեշերից արևելք ընկած էր ուղղահայաց դիրքով բարձր ժայռաշարքը մինչև Ալաշտրախու լեռնանցքը, որ անմատչելի էր անգամ փորձված ալպինիստների համար, իսկ ձախից մեզ անջատում էր Աջափշ լեռնաշղթայից Բեշտայի ահռելի և զորամասշարժելու համար անմատչելի անդունդը: Մնում էր միակ շավղով դեպի վեր գրոհել թշնամուն, գրավել այդ բարձունքները, այնուհետև՝ Սանչարոն:

Մատակարարման հարցը լուծված էր: Պախուն ազատագրելուց անմիջապէս հետո մենք մի օրում կարգի բերինք նրան մոտ ընկած հարթութիւնը: Սեպտեմբերի 9-ին մի քանի սավառնակներ պարեն ու զինամթերք իջեցրին այնտեղ, կրկնելով իրենց ռեյսը մի քանի անգամ: Այդ օրվանից մատակարարման հարցը վերջ-

Նախնապես լուծվեց, զորամասի համար ռազմամթերք և սլարեն էր փոխադրվում առաջին մոտիկ բազայից:

Հետապնդելով թշնամուն՝ Պանցեիչի ստորաբաժանումը լեռան փեշերին հանդիպել էր թշնամու ուժեղ դիմադրությանը և առաջժ չէր կարողանում առաջ շարժվել: Որոշեցինք դադարեցնել զորամասի մյուս ստորաբաժանումների շարժումը և հրամանատարական կետ ընտրել 1006 բարձունքի գագաթից բավականաչափ հարավ լեռան լանջին: Որքան էլ դժվար լիներ մեզ համար, ստիպված էինք զորամասը լեռնալանջին տարածել ստորաբաժանումներով:

Որոշեցինք առաջժ գործել միայն ավագ լեյտենանտ Պանցեիչի ստորաբաժանումով, որովհետև տեղի պայմանները թույլ չէին տալիս ծավալել մյուս ստորաբաժանումների գործողությունը միաժամանակ:

Կոնաձև լեռը պատած է խիտ անտառով: Բարձունքի գագաթից բավականաչափ ցած անտառը նոսրանում է, չքանում են հաստ բներով ծառերը, նրանց փոխարինում են մանր և ոչ բարձր ծառերը, որոնք շրջապատվում են կաղնու և այլ տեսակների խիտ թփերով: Տեղ-տեղ չափազանց խիտ դեպի վեր ձգվում են մատաղ անտառամասեր, իսկ այնուհետև վերջանում է անտառը, նրան փոխարինում են լեռնային կլիմային հարմարված խիտ թփուտները, որոնք դրեթե փռված են գետին: Թփուտներին հաջորդում են խոտաբույսերի լեռնային տեսակներ, զուրկ լայն տերևներից և գետնից վեր բարձրանալու հնարավորությունից: Այնուհետև այդ գոտիները ևս դադարում են, լեռան գագաթները բռնում են լեռնային փխրուն շերտերը:

Պայմանները շնորհիվ, ինչպիսի ցանկալի էր, ծավալել անգամ Պանցեիչի ստորաբաժանման գործողությունները: Գործողությունները սկսեցինք միայն հետախուզական բնույթի, մինչև որ կուտումնասիրեինք վայրը և թշնամու դիրքերը: Մի ուժեղացված դասակ ուղարկվեց ձախ թևից հետախուզելու թշնամուն, իսկ երկու ջոկեր էլ միջին հրամանատարների ղեկավարությամբ խնդիր ստացան տարբեր տեղերից խցկվել թշնամու մարտակարգերը, հետախուզել կրակային կետերը:

Հետախուզության արդյունքը մեծ չէր: Թևանց կատարող մեր գասակը որոշ չափով շոշափելով թշնամու մարտակարգերի աջ

թե՛ր՝ նկատելի էր դարձրել իր տեղը և կրակի տակ նահանջելով՝ կորցրել էր կողմնորոշումը: Մինչև նրան հաջողվեց կապվել զորամասի շտաբի հետ և հաղորդել հետախուզության արդյունքները, դրանք կորցրել էին իրենց արժեքը: Այնուամենայնիվ երկու ջուհերին հաջողվեց սահմանել թշնամու գնդացիների տեղը նրա մարտակարգերի կենտրոնում և ձախ թևում:

Այդ էլ բավական էր, որ մենք դիշերը թշնամու մարտակարգերը խցկվելու փորձ անեինք: Բայց հարկավոր էր խաբել թշնամուն շարունակ, ամեն քայլում, այլ կերպ հնարավոր չէր լիկվիդացնել նրա կրակային կետերը:

Մեզ ներկայացան վաշտի հրամանատար Ստրոգովը և քաղդեկ Սարգիսովը: Նրանք խնդրեցին այդ օրը նախատեսվող գործողություններին իրենց մասնակից դարձնել:

Նրանք խնդիր ստացան հենց այդ ժամին: Ըստ հրամանի, Ստրոգովն ու Սարգիսովը վերցրին իրենց վաշտից մի դասակ, ուժեղացրին այն մեկ ծանր և երկու թեթև գնդացիներով ու երկու 50 միլիմետրանոց ականանետներով և մուծն ընկնելուց առաջ շուվղով բարձրացան Պանցևիչի ստորաբաժանման մարտակարգերի շրջանը: Այնտեղից ուղղություն վերցնելով դեպի ձախ՝ դասակը պետք է անցներ 1006 բարձունքի հյուսիս-արևմտյան փեշը և անտառից դեռ դուրս չեկած հետախուզեր թշնամու աջ թևի թիկունքը: Այնուհետև դասակը պետք է թեքվեր դեպի աջ, աննկատելի մոտենար թշնամուն նրա աջ թևի թիկունքից և ուղիղ ժամը 4.00-ին զենքի բոլոր տեսակներից կրակ բաց աներ նրա դիրքերի վրա: Եթե թշնամին չթողներ իր դիրքերը, այնուամենայնիվ մի պահ կկորցներ կողմնորոշումը և այնուհետև կրակային ուժերը կուղղեր իր թիկունքը խցկված դասակի դեմ: Հենց այդ էլ հարկավոր էր մեզ: Դասակին հրամայված էր պաշտպանության դիրք բռնել և ընդունել մարտը որքան հնարավոր է ակտիվությամբ:

Մենք նկատի ունեինք, որ դասակի այդօրինակ գործողությունը թիկունքից կթուլացներ հիտլերականների կրակային ուժը ժամի 4.00-ին նրա դիրքերը խցկվելու խնդիր ստացած վաշտի դեմ, իսկ վերջինս հնարավորություն կունենար դուրս վճռելու նրանց անտառի եզրերից:

Դասակը մեկնելուց առաջ ավագ քաղդեկ Միխայլովը անձնակազմին բացատրեց մարտական խնդիրը: Մայրը Յակովենկոյի

հետ մենք ուղեկցեցինք դասակին մինչև մեր մարտակարգերի ձախ թևը և ցույց տալով նրա շարժման ուղղությունը, վերադարձանք հրամանատարական կետը:

Հրամանատարական կետում մեր ուշադրությունը գրավեց մի սերժանտ. նա երեսով դարձած դեպի շավղի կողքին կանգնած հաստաբուն ծառը՝ ծայրը կեռ դանակով փորագրում էր.

ДОНБАС

М. КОСТРЮКОВ

19- $\frac{11}{9}$ -42 г.

— Կարծեմ այսօր ամսի 10-ը պետք է լինի. այդպես չէ՞, ընկեր Կոստրյուկով,— հարցրի ես:

— Ճիշտ այդպես, ընկեր կոմիսար... հա, ես ալալինիստ եմ, լեռներում շատ եմ եղել, բայց այս տեղերում առաջին անգամն եմ: Մտածում եմ պատերազմից հետո ընկերներով բարձրանալ Կովկասյան լեռները. անպայման կանցնեմ այս ծանոթ շավղով և կհիշեմ պատերազմական այս օրերը...

Սերժանտը մի փոքր շփոթվեց՝ նկատելով, որ այլ բան է պատմում, անմեղ ծիծաղեց ու շարունակեց.

— Այո, ընկեր կոմիսար, այսօր սեպտեմբերի 10-ն է, բայց անտեր ծառի կեղևը շատ է սրինդ, դժվար է փորել «0» (ղերո) նշանը, գրեցի վաղվա թվով... միևնույն է, վաղը այստեղ կլինենք:

Ես լուռ էի... Սերժանտ Կոստրյուկովի տեքստում ղերոյի նման նշանը «0» տառը փորագրված էր արդեն երեք անգամ: Հապա ինչո՞ւ էր նա «0» (ղերո) նշանը միայն վերջում փոխարինել «1»-ով...

— Այո... պատերազմից հետո ընկերներով անցնել այս ճանապարհը, ամեն տեղ կանգ առնել, պատմել դիպվածները, դժվարությունները, կռիվը, հիշել վերապրումներով այն, ինչ զգացել

ենք, տեսել և որպէս «իրեղեն ապացույց» ցույց տալ այս փորձ-
գիրը... Պատմական օրեր են, դիպվածներով հարուստ:

— Բայց ի՞նչ եք կարծում, սիրելիս, — դարձա Կոստրյուկովին, — եթե մենք այս օրը հարստացնենք քաջության, հերոսության ու հայրենասիրության հուզող փաստերով, և եթե դուք ինքներդ մի այդպիսի էպիզոդի հերոսը դառնաք... Ավելի լավ չէ՞ր լինի:

— Ես կռվել եմ գերմանացիների դեմ Հարավային ռազմաճակատում, իմ սնայպերական հրացանով գլորել եմ 41 հիտլերական, աշունճետե երկու անգամ վիրավորվել եմ... Հրմ... ուզում էին սպանել ինձ... Ես դեռ ցույց կտամ նրանց, վրեժ կլուծեմ Դոնբասի համար:

Գիշերն սկսվեց գրոհը: Ստրոգովն ու Սարգիսովը չհասած թշնամու մարտակարգերի աջ թևին՝ հանդիպել էին ուժեղ կրակի: Ականի բեկորից ծանր վիրավորվել էր Ստրոգովը, իսկ քիչ հետո նաև Սարգիսովը: Դասակն ընդունել էր մարտը, բայց որովհետև մնացել էր առանց հրամանատարի, օգտավետ արդյունքի չհասավ: Ինչ վերաբերում է վաշտին, ապա վերջինիս չհաջողվեց կատարել խնդիրը այն պատճառով, որ թշնամու աջ թևում ժամանակից շուտ սկսվեց համազարկը, որով և զգուշացվեցին ամբողջ դիրքերը: Վաշտը ուժեղ կրակի տակ, աշունամենայնիվ, մի քանի քայլ խցկվել էր առաջ, գրավել թշնամու մի քանի խրամատներ, ոչնչացրել կրակային կետերը և ամրացել:

Առավոտյան, սեպտեմբերի 11-ին զորամասի հրամանատար մայոր Յակովենկոն Պանցևիչի մարտակարգերի հրամանատարական կետում ստուգում էր վաշտի գիշերային գործողությունների մանրամասնությունները: Ինչպէս պարզվեց, վաշտը Յակովենկոյի հրամանով վերսկսել էր հարձակումը և հաշվի չառնելով իրագրությունը, փորձել էր խցկվել հակառակորդի մարտակարգերի մեջ: Պանցևիչն այնտեղ էլ ընկել էր սնայպերի գնդակից, երբ մոտենում էր թշնամու կրակակետերին: Գումարտակի կոմիսար Վալենտինը, որ այդ ժամանակ ձախ թևումն էր, շտապել էր կանխելու Պանցևիչի չմտածված քայլը, բայց արդեն ուշ էր: Վալենտինը սողալով մոտեցավ ընկած հրամանատարին, իր վրա վերցրեց դիակը, որպեսզի դուրս բերի, բայց ինքն էլ վիրավորվեց ոտքերից: Վիրավոր կոմիսարը հանեց հրամանատարի գրպանից պար-

տիական տոմսն ու մյուս փաստաթղթերը և, թե՛ն մի ոտքը ամբողջութեամբ ջարդված էր, սողալով դուրս եկավ կրակի տակից:

Սերժանտ Կոստրյուկովը այդ օրը մի դիրքից մյուսն էր անցնում և սնայպերական դիպուկ կրակով շարքից հանում գլուխները բարձրացնել փորձող հիտլերականներին: Նա մի քիչ ուշ իմացավ դիպվածի մասին և փորձեց դուրս բերել Պանցելիչի դիակը: Կոստրյուկովը սողալով մոտենում էր հրամանատարի դիակին: Բազմաթիվ զնդակներ սուլեցին նրա գլխավերևից ու կողքերից: Նա սողում էր: Նրկու քայլ էր մնում միայն, և Կոստրյուկովն ընկավ հրամանատարից ոչ հեռու:

Գողափառի դորժանիչ գումարտակի ջոկատի ընկերները իվանյակի գլխավորությամբ իշան անտառախիտ լանջը, գտան մեծ ծանոթ ծառը, նրա տակ գերեզման փորեցին և ծառի վրա լրացրին փորագիրը:

ДОНБАС

сержант

М. КОСТРЮКОВ

19— $\frac{11}{9}$ —42 г.

Погиб смертью храбрых в боях
за РОДИНУ

Փոքրիկ ջոկատներով ու ստորաբաժանումներով չափազանց ծանր մարտեր վարելով մեզ հաջողվեց դուրս քշել գերմանացիներին և տիրանալ անտառի հյուսիսային եզրերին: Այնուհետև մի քանի օր մենք ոչ մի քայլ առաջ չգնացինք: Թշնամին ամրանալով 1006 և կից բարձունքներում՝ ամբողջապես վերահսկողության տակ էր պահում մեր ելքերը: Ցերեկը գրոհելու ոչ մի հնար չկար: Բարձունքը դրավելու մեր բոլոր փորձերը հաջողությամբ չէին պսակվում, թե՛ն մոտեցել էին գադաթին: Բարձունքի լանջերի բոլոր կողմերից հարձակման փորձեր էինք կատարել, և թշնամին զգուշանալով վերահսկում էր արթուն կերպով: Մնում էր միայն հյուսիսային լանջը, իսկ այդ կողմն անցնելու շանսերը չափա-

զանց քիչ էին: Այնուամենայնիվ որոշված էր օգտագործել նաև այդ շնչին հնարավորությունը:

Զորամասի հրամանատար մայոր Յակովենկոն ղեկուցեց, որ անվահերձների ջոկատը (группа смельчаков) պատրաստ է: Առաջին գումարտակի ստորաբաժանումների հրամանատարներից մեկը, լեյտենանտ Բրաժնիկը, ցանկություն էր հայտնել անձամբ գլխավորել անվահերձների ջոկատը: Յակովենկոն գտնվում էր Բրաժնիկի ստորաբաժանման հրամանատարական կետում, որն ի դեպ, մինչ այդ ընդունել էր Խոխլովի (որ փոխարինել էր Պանցելին) ստորաբաժանման մարտակարգերի մի մասը և պետք է ղեկավարեր կապը ջոկատի հետ: Նա ղեկուցեց, որ նպատակահարմար է համարել Բրաժնիկին շուղարկել ջոկատի հետ և նրան հանձնարարել է ղեկավարել իր գործող ստորաբաժանումները, իսկ անվահերձների ջոկատի ղեկավարությունը հանձնարարել է մեկ ուրիշին:

Անցել էր արդեն ամբողջ օր ու գիշեր, անվահերձների ջոկատից տեղեկություն չկար: Գիշերը նորից պատեց լեռները: Մայոր Յակովենկոն առանց ստուգելու գիշերը իր ստորաբաժանումներից մեկի հրամանատարից ստացած հաղորդումը և մասամբ էլ ինքն ավելացնելով ղեկուցեց, որ մեր առաջավոր վաշտերը մոտ երկու կիլոմետր առաջ են գնացել, հակառակորդը նահանջում է, անվահերձների ջոկատը ձախ թևից շարժվում է դեպի Սանչարո՝ կտրելու համար լեռնանցքից հյուսիս տանող շավիղը:

Այնուհետև դուրս եկավ, որ Յակովենկոն առանց նախօրոք մեղ տեղյակ պահելու՝ ղեկուցել էր նաև ընկեր Պիյաշևին և խոստացել հաջորդ օրը ցերեկով գրոհել Սանչարոն: Սպա Կուզնեցովը, որը մոտ մեկ տարվա միատեղ դինվորական ծառայությունից ճանաչում էր մայոր Յակովենկոյին և դիտեր, որ նա երբեմն լեռանում է ստուգել «մանրուքները», կասկածներ հայտնեց նրա ղեկուցման առթիվ և Պիյաշևի հետ խորհրդակցելով՝ հեռախոսով հայտնեց մեղ Յակովենկոյի ղեկուցման ճշտությունը ստուգելու համար:

Սակայն ժամանակը չէր ներում այդ բոպին ստուգել Յակովենկոյի տված ինֆորմացիայի ճշտությունը, և ստիպված էինք հայտնել, որ ճշմարտությունը կպարզվի իրադրությունը տեղում ստուգելուց հետո, որովհետև հնարավոր էր, որ ղեկուցող ստորա-

բաժանման հրամանատարը սխալ կողմնորոշված լինի գիշերվա մթության մեջ:

Լուսադեմին արդեն հայտնի դարձավ, որ անվահերներն ջուկատը շրջանցումով փոքր ինչ խորացել էր հակառակորդի աջ թևի թիկունքը, բայց ստիպված էր եղել ետ քաշվել և սեղմվել մեր մարտակարգերի ձախ թևին: Այդ արդեն վկայում էր, որ Յակովենկոյի զեկուցումը իրականությունը չի համապատասխանում:

Լուսաբացին մայրը Յակովենկոյի և գումարտակային կոմիսար Իվանովի հետ գտնվում էինք լեյտենանտ Բրաժնիկի դիտակետում, որը, առաջվա նման, հակառակորդի չընդհատվող կրակի տակ էր: Այդ նույնպես վկայում էր սխալ ինֆորմացիայի մասին, թեև Բրաժնիկը ճգնում էր համոզել, որ ինքը չի տարակուսում վաշտի հրամանատարի զեկուցման ճշմարտության նկատմամբ: Այնուամենայնիվ անհրաժեշտ եղավ հրամանատարական հետախուզությամբ ստուգել և վերականգնել ճշմարտությունը:

Պետք է նկատեմ, որ այդ օրը միջին հրամկազմից երկու հոգի վիրավորվեցին և դուրս եկան շարքից այն պատճառով, որ նրանց տրված հանձնարարությունը եղնում էր վերը հիշատակված սխալ ինֆորմացիայից: Այդպիսի սխալ ինֆորմացիան կարող էր հասցնել տհաճ հետևանքների և հասկանալի է, որ հրամանատարությունը երբեք չէր կարող հաշտվել նման դրության հետ: Հասունացել էր Յակովենկոյի նկատմամբ կազմակերպական հետևություններ անելու հարցը: Սակայն սպա Պիլաշևը, հաշվի առնելով մեր դիրքերի առանձնահատկությունները և նրա անբարենպաստ լինելու հետ կապված զգուշացումները և այն, որ մայրը Յակովենկոն առաջին անգամն էր մասնակցում պատերազմական գործողություններին, զեռ անհրաժեշտ փորձ չէր կուտակել, — որոշեց շարժել տեղից, այլ միայն խիստ հանգիմանել: Այնուամենայնիվ որոշ ժամանակ անց ստիպված էինք նրան փոխարինել երիտասարդ և առավել բնորոշակ սպա Վալկովով: Նա մարտերում ցուցաբերեց վեհ հայրենասիրություն և ռազմական հմտություն:

Սեպտեմբերի 16-ն էր: Լեյտենանտ Բրաժնիկի դիտման կետից մի քանի հոգով ուղևորվեցինք մեր մարտակարգերի ձախ թևի ուղղությամբ հրամանատարական հետախուզություն կատարելու համար: Մեզ հետևեցին զորամասի հատուկ բաժնի ավադ

գիտազոր Իվանչենկոն և կարմիրբանակային „Знамя победы“, թերթի քարտուղար Վաչնաձեն: Իզուր էինք հանդիմանում նրանց. Իվանչենկոն վճռաբար հայտարարեց, որ ինքը պարտավոր է հետևել մեզ: Մենք ընդամենը 8 հոգի էինք: Լեռնային շավիղը ձգվում էր մեր վաշտերի մարտակարգերի հենց թիկունքից, թեև շավիղից աննկատելի էին մնում մարտակարգերը, որովհետև նրանք խրամատավորված էին բարձունքի լանջերի խիտ թփուտների մեջ: Անհրաժեշտ եղավ ստուգել թեթև ականանետների կրակային նոր դիրքերը, այնուհետև շարունակել հետախուզությունը:

Հետախուզական մի ջուկ, որը գիշերային հետախուզությունից հետո հանգստանում էր շավղի մոտ, հաղորդեց մեզ բարձունքի վրա հիտլերականների կրակային կետերի դասավորման որոշ մանրամասնություններ, ինչ հաջողվել էր պարզել գիշերային հետախուզության ժամանակ: Այսպիսով, մինչև ինքներս կհետախուզեինք մեր նպատակադրած վայրը, լրացուցիչ տեղեկություններ ստացանք հակառակորդի մարտակարգերի մասին՝ 1006 բարձունքի վրա: Բայց մեզ անհրաժեշտ էր շրջանցի ելք գտնել՝ խուսափելու համար շարդարացված կորուստներից:

Համոզված լինելով, որ վայրի ռելեֆը մեզ հնարավորություն կտա աննկատելիորեն աջից թևանցել հակառակորդի մարտակարգերը և դուրս գալ բարձունքի հյուսիսային լանջի ելքերը հետախուզելու համար, որոշեցինք շարունակել մեր ուղին:

Ցերեկով մեր ձախ թևի շրջակայքում ուժեղ կրակ չէր նկատվում, բացի ականանետային հատուկենտ կրակից ոչինչ չէր լսվում: Այդ էլ հիմք դարձավ, որպեսզի համոզվեինք մեր մտահղացման իրականացման հնարավորության մեջ: Մենք մտադիր էինք անցնել Բեշտայի կիրճի թաքստոցներով և հարմար տեղ ամրանալով, հետախուզել բարձունքի հյուսիսային լանջերից դեպի Սանչարո տանող ելքերը:

Բացի դրանից դեռևս ճշտորեն չէին որոշվել մեր ձախ թևում գործող վաշտի դիրքերը, որը գիշերվա ընթացքում մարտեր վարելով, ըստ տվյալների, պետք է հասած լիներ լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջը: Անհրաժեշտ էր սահմանել նաև այդ վաշտի դիրքերը:

Այնուամենայնիվ մենք շարժվում էինք զգույշ, անհրաժեշտ

հեռավորութիւն պահպանելով միմյանցից: Շուտով դուրս եկանք անտառի եզրերից. գնում էինք բաց լանջով, որ այնուամենայնիւ որոշ չափով հարմար էր մեզ համար. մտնում ենք արեւմտյան լանջի անտառի եզրերը, մինչև որ վերջնականապէս սպառնում է անտառը, և մենք մերկ լեռան լանջով առաջ ենք շարժւում հյուսիս-արեւմտյան փեշերով: Բարձունքի հյուսիս-արեւմտյան լանջի գագաթից մինչև ստորոտը ձգվող ողնաշարաձև պարանոցը հասնելով՝ մեր փոքրիկ ջոկատը սլառկեց, իսկ մենք երկու հոգով բարձրացանք պարանոցի վրա դիտելու համար հարմար թումբը՝ հեռադիտակով զննում էինք շուրջը: Աջափշ լեռնանցքը բավականաչափ հեռու է, մեզ նրանից բաժանում է Բնշտայի խոր անդունդը: Հեռադիտակով զննում ենք Աջափշ լեռնաշղթան, որ ընկնում է դեպի հյուսիս-արեւելք և կարծես վերջանում կոնաձև ցցված բարձր ժայռերով, որոնց լանջերին տեղ-տեղ հավիտենական ձյան սառցադաշտեր են ընկած: Աջափշի վրա, լեռնաշղթայի երկարությամբ մարդկանց հատուկենտ շարժում ենք նկատում. դա տարակուսանք է առաջ բերում... Մեր ունեցած տեղեկութիւնների համաձայն Աջափշ լեռնաշղթայի մի մասը, ընդհուպ մինչև լեռնանցքը, պետք է գտնվեր հետեւադասի դպրոցի ստորաբաժանումների ձեռքում: Չէր կարող պատահել, որ միանգամայն բաց վայրում լեռնանցքի երկու կողմում էլ, երկու հակառակորդներ աչդաբն ազատորեն շարժվեն: Դժբախտաբար տարածութիւնը հնարավորութիւն չտվեց, և մենք չկարողացանք տարբերել, թե ո՞վքեր են նրանք, մերոնք, թե՞ գերմանացիները:

Մինչդեռ մենք դիտում էինք լեռնաշղթայի պարանոցը, Իվան-չենկոն մի կարմիրբանակայինի հրամայել էր լինել մեզ հետ: Վերջինս կանգնել էր մեր ձախ կողմից:

Հանկարծ տղան ինչ-որ ճիշ արձակեց կրակոցի հետ միասին, և ընկավ: Անմիջապէս պառկեցինք, քաշելով նրան թմբի մի կողմը: Մի քանի տեղից մեզ վրա գնդացրային և ավտոմատային կրակ սկսվեց: Գնդակները սողում էին: Պառկած տեղում զննեցինք վիրավորին, նա վիրավորվել էր աջ ոտի ազդրից, բայց ոսկորն անվնաս էր մնացել: Մյուսները կապեցին նրա վերքը:

Գնդակների շնդհատվող տարափը սկզբում ոչ մի հնարավորութիւն չտվեց սահմանել հիտլերականների կրակակետերը: Մենք սողալով աշխատում էինք հարմար դիրք ընդունել գնդակ-

ներից պաշտպանվելու համար: Հիտլերականները մեզ հնարավորություն չտվին կրակով պատասխանել, զնդացրային հերթերն անընդհատ կրկնվում էին, իսկ մենք հարմար դիրք չունեինք: Իվանչենկոն այդ պահին մտահոգված էր մեր վիճակով և առաջարկում էր շտապել:

Մենք սողալով մոտենում էինք մեզնից ընդամենը մի քանի քայլ հեռու ընկած բնական հարմար դիրքին, որտեղ հնարավոր էր պաշտպանվել քարերի հետևը: Իվանչենկոն սողում էր մեզ հետ կողք-կողքի և շտապեցնում:

Հնտրեկով պաշտպանվելու հարմար դիրք, աշխատում էինք սահմանել հիտլերականների կրակակետերը: Մեր հետախույզ ուղեմիկներն արդեն կրակով պատասխանում էին հիտլերականների կրակին: Հնարավոր չեղավ ամբողջությամբ սահմանել հակառակորդի կրակակետերն այդ տեղամասում, այնուամենայնիվ մեզ հաջողվեց պարզել նրա մարտակարգերի դասավորության մոտավոր պատկերը: Հրամանատարական հետախույզությունը տվեց նաև մի այլ արդյունք. ցերեկով մենք ուսումնասիրեցինք քարձուների հյուսիս-արևմտյան լանջերը, թեև չկարողացանք հետախուզել լեռան հյուսիսային կողմը և դիտել դեպի Սանչարո տանող ելքերը:

Մյուս կողմից մեզ համար պարզվեց, որ մեր ձախակողմյան վաշտը չէր կարող այդչափ խորանալ հիտլերականների աջ թևից, քանի որ բարձունքի բոլոր ելքերը գտնվում էին նրանց ձեռքում:

Այդտեղից դուրս գալու մեր միակ ելքը ընկնում էր դեպի ցած, անտառի եզրերը, բայց չընդհատվող կրակը հնարավորություն չէր տալիս դուրս գալ հենց դրանից քիչ առաջ գրաված դիրքերից:

Կարելի էր ենթադրել, որ հարմար դիրքերում քողարկված թշնամին նկատել էր մեզ սկզբից, բայց չէր խանգարել առաջ գնալ, ըստ երևույթին նպատակ ունենալով կենդանի բռնել կամ ալնպես անել, որ ոչ ոք չվերադառնա: Մեզ համար մի առավելություն կար միայն՝ թշնամու կրակային կետերը մեզնից այնքան էլ մոտիկ չէին, իսկ կենդանի բռնելու համար հարկ կար, որ նրանք դուրս գային թաքստոցից: Մենք զգում էինք այդ և բոլորս էլ շրջահայաց հետևում էինք հիտլերականների կրակակետերին:

բաւական էր, որ նրանք փորձ անենին դուրս գալ թաքստոցից՝ մեր անելիքը որոշված էր:

Սկսեցինք սողալ դեպի անտառի եզրերը:

Օդատագործելով տեղի պարագաները և ոչնչացնելով մեզ սպառնացող երկու կրակակետեր, մենք հաջողութեամբ հասանք անտառը առանց կորստի, մեզ հետ տանելով միակ վիրավորին:

Թշնամին շարունակում էր կրակը: Մենք բաւականաչափ հեռացել և ուղղութիւն էինք վերցրել դեպի մեր մարտակարգերը: Երբ թշնամին կորցրեց մեր հետքերը; նորից դուրս եկանք լեռան արևմտյան լանջի անտառի եզրերը: Ուղեկիցներս պառկել էին, իսկ մենք երկուսով ցանկացանք բարձրանալ մինչև թփուտների ծայրը՝ ստուգելու համար թշնամու դիրքերը: Հենց անտառից դուրս գալիս հակառակորդը նկատեց մեզ. լսվեց գնդացրային հարատե կրակ: Մենք սողում էինք, զնդակները սուլում էին մեզնից բարձր՝ շոշափելով թփերի տերևները: Ետ նայեցի. ուղեկիցս չկար, բայց քիչ ներքև սողում էր իմանչենիոն ձեռքով ինչ-որ նշաններ անելով մեկին: Նա կանչում էր ինձ հետ դեպի վեր սողացող կարմիրբանակայինին, որը կրակի տալ էր նկնելով, ուղղակի գլորվել էր ցած: Նա նորից շարունակեց սողալ: Թփուտների մեջ դրեթե իրար կողքի սողում էինք, երբ նորից մեզ վրա գնդակներ տեղացին: Պառկած տեղից զգուշութեամբ դիտում ենք վեր. պաշտոնին նկատում ենք հակառակորդի կրակային որոշ կետերը թփուտներից քիչ բարձր:

Փոքր ինչ աջ ընդունելով՝ հանդիպեցինք մեր մարտակարգերի ձախ թևին:

Պարզվեց, որ մեր ձախակողմյան վաշտը գիշերվա ընթացքում, դուրս վճռելով հիտլերականներին մի քանի կրակակետերից, որոշ չափով տարածվել էր դեպի ձախ և ընդամենը մի քանի քալ առաջ շարժվել դեպի բարձունքի գագաթը, ամրացել թփուտների հյուսիսային մասում:

Ստուգելով մեր երկու վաշտերի մարտակարգերը և ինֆորմացիա ստանալով լեյտենանտ Սոխանից և ավագ քաղվել Միրաբյանից, մեկնեցինք Բրաժնիկի հրամանատարական կետը:

Հրամանատարական կետում լուռ նստել ծխախոտ էին փաթաթում, ոչ ոք ոչինչ չէր խոսում: Դժվար է ասել, թե ինչպիսի ապրումներ ունեն իմ ուղեկիցները, երբ անմիջական մահը շեղել

էր ուղին: Պատերազմը խմբագրում է կյանքի դիպվածները... Ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում դրա վրա, բոլորն էլ հանգիստ էին սովորականի նման: Վերջապես Միխայլովի «Հախմախը» խանգարում է լռութիւնը:

Մենք ամփոփում ենք հրամանատարական հետախուզութեան տվյալները, ճշտում հակառակորդի մարտակարգերի դասավորութիւնը տեղագծական քարտեզի վրա: Այսպիսով, գրեթե մի ամբողջ օր մենք զբաղված էինք որոշելու համար գիշերն ստացված ինֆորմացիայի անճշտութիւնը:

Հրամանատարական հետախուզութիւնը կարևոր նշանակութիւն ունեցավ բարձունքը գրավելու գործում:

Մենք ձեռքի տակ ունեինք հակառակորդի ուժերի և կրակային կետերի դասավորման գրեթե ամբողջական պատկերը:

Բարձունքի շրջանցումը կատարելու մեր սահմանափակ հնարավորութիւնը մնում էր ձախ թևը, չնայած նա զուրկ էր ստորաբաժանումները ծավալելու հնարավորութիւնից և վերահսկում էր հիտլերականների կողմից:

Ձախ թևը մեզ համար չարիքի փոքրագույնն էր և պետք է օգտագործվեր: Բայց մի քանի անգամ փորձեր կատարելով, մենք արդեն զգուշացրել էինք թշնամուն: Վերջինս վերադասավորել էր իր ուժերը, կրակի տակ առել բարձունքի լեռնալանջերը և այսպիսով առավել դժվարացրել մեր գործը: Հարկավոր էր դործել այնպես, որպեսզի թշնամին շարունակեր համոզված լինել, որ մենք չենք հրաժարվում ձախից հարձակվելու մտադրութիւնից: Այդ նպատակով ձախից գործելը դադարեցնել չէր կարելի, պետք էր անընդհատ հարձակման նշաններ ցույց տալ, թեկուզ փոքրիկ խմբերով: Հարձակման տպավորութիւններ ստեղծող գործողութիւններին զուգընթաց հետախուզութիւն էր հարկավոր, որովհետև, ինչպես պարզվեց այդ զրը, Աշափշ լեռնաշղթան գրեթե ամբողջապես, ներառյալ լեռնանցքը, գտնվում էր հակառակորդի ձեռքին և նա կարող էր խանգարել մեր ձախ թևին, Բեշտայի հովիտը մտնելիս:

Աջ թևի դիմաց (հակառակորդի ձախ թևում) բարձունքը շատ ավելի մեծ թեքութիւն ունէր, տեղ-տեղ անգամ սողալու համար քիչ մատչելի: Դեռ անտառը չվերջացած սկսվում է ուղղահայաց մի ահռելի ժայռ, որ անշատում է բարձունքը Ախեյի կիր-

ճից և բացարձակ անհնարին դարձնում ելքը դեպի բարձունքը հարավ-արևելքից: Կարելի էր մի քանի հոգի բարձրացնել ժայռից բարձունքի թիկունքը, նրա արևելյան կողմը, բայց գիշերով այդ անհնարին էր, իսկ ցերեկը՝ առավել: Ժայռին դրեթե զուգահեռ դեպի բարձունքի գագաթը ընկնում է տեղ-տեղ ապառաժներով, առանձին քարերով ու թփերով պատած մի պարանոց, որից դեպի արևմուտք տարածվում է քարերից ու թփերից զուրկ լանջը, որ հարավ-արևմտյան մասում նույնպես յուրատեսակ պարանոց է կազմում: Լեռան այդ բաց լանջին մենք հակառակորդի ոչ մի կրակային կետ չէինք նկատել: Միայն նշածս պարանոցների ուղղությամբ քարափների ու թփերի մոտ վերևից-ներքև, իրար ետևից մի քանի խրամատներ էին փորված և կրակային կետերով ամրացված: Բարձունքի գագաթի շուրջը գերմանացիները դրեթե շրջանաձև խրամատ էին փորել և այնտեղից գնդակոծում էին բարձր լանջերը ու ապահովում սեփական առաջապահ կրակային կետերը: Բարձունքը գրավելու համար հսրկավոր էր՝ կամ շրջապատել հակառակորդին նրա վրա և հյուսիս-արևելքից գրոհել նրան, կամ թև տիրանալ այդ խրամատին:

Բարձունքի գրավումը մեզ համար կարևոր նշանակություն ուներ, նախ՝ մեր ստորաբաժանումները դուրս կգային լեռնալանջին սեղմված լինելու դաժան վիճակից և երկրորդ՝ որ կարելի է, 1006 բարձունքը Սանչարոյի նախադուռն է, իսկ վերջինիս գրավումից էլ կախված էր մյուս լեռնանցքների ազատագրումը:

Բարձունքը գրավելու հրամանը պատրաստ էր:

Այդ օրը մեր հրամանատարության տակ գտնվող ստորաբաժանումներից մի վաշտ լեյտենանտ Կալինինի հրամանատարությանը խնդիր ստացավ մոլթն ընկնելիս իջնել Բեշտա դետի ափը, շարժվել դեպի նրա հյուսիսային հովիտը և կապ հաստատելով հետևակային դպրոցի ստորաբաժանումների հետ, հարձակման անցնել արևելյան ուղղությամբ: Լեյտենանտ Սոխանի վաշտը խնդիր ստացավ գիշերով հետախուզություն կատարել բարձունքի հյուսիս-արևմտյան լանջում: Երեկոյան Ախեյի հովտից մեր լեռնային հրանոթները կրակ բաց արին Սանչարո լեռնանցքի ուղղությամբ, իսկ ականանետները՝ 1006 բարձունքի գագաթի վրա:

Կապիտան Չերնենկոն խնդիր ստացավ հետևել լեյտենանտ Կալինինի վաշտի գործողություններին, իսկ մայոր Յակովենկո-

յին հրամայվեց ղեկավարել դիշերային հետախուզութիւնը և հարձակվելու տպավորութիւն ստեղծող գործողութիւններ սկսել մեր ձախ թևից:

Գիշերը և մյուս առավոտյան նախապատրաստում էինք բարձունքի գրավման համար նախատեսված ստորաբաժանումներին: Կազմվեց մարտերում փորձված, խիզախ մարտիկներից մի ջոկատ 18 հոգուց բաղկացած, իրենց կամավոր ցանկութեամբ: Ջոկատի ղեկավարութիւնն իր վրա վերցրեց լեյտենանտ Յվետկովը, իրեն օգնական վերցնելով լեյտենանտ Ասատչուկին: Նրանց զինեցինք ավտոմատներով և նռնակներով: Միայն 5—6 հոգի զինվեցին թեթև հրացաններով: Յվետկովի ջոկատի խնդիրն էր՝ մեր աջ թևից, ժայռին զուգահեռ պարանոցով, գիշերով սողալ մինչև հակառակորդի կրակային կետերը, քողարկվել ժայռի գլխին, ապառաժների մեջ և երբ մեր ձախ թևը հարձակման անցնի ու թշնամու ուշադրութիւնն իր վրա դրավի, նռնակներ նետել թշնամու կրակակետերին, ոչնչացնել նրան պարանոցի վրա, այնուհետև դրոհել նրա դիրքերը բարձունքի գագաթին և ամրանալ նրանց խրամատներում:

Բրաժնիկի վաշտը խնդիր ստացավ գծային հարձակման կարգով սողալ մինչև թշնամու կրակային կետերի ուղղութիւնը հարավից և քողարկվել թիրուտներում: Մինչ այդ վաշտը պետք է մի դասակ առանձնացներ և օգտվելով գիշերային մթութիւնից՝ բարձրացներ լեռան հարավ-արևմտյան և արևմտյան պարանոցների միջև ընկած լանջով, որպեսզի կարողանար խրամատավորվել և երբ հետախուզող վաշտը արևմտյան լանջում կսկսեր ակտիվութիւն ցույց տալ և գրավել թշնամու ուշադրութիւնը՝ լեռան արևմտյան պարանոցից, կրակ բաց անել նրանց դիրքերի վրա:

Տեսնելով այդ՝ թշնամին հավանաբար կրակի հիմնական ուժը կուղղեր դասակի կողմը: Հենց այդ էլ անհրաժեշտ էր մեզ: Դրանից օգտվելով՝ վաշտի մյուս դասակները թիրուտներից կսողային դեպի գագաթը և կօգնեին Յվետկովի ջոկատին գրավել այն: Այնուամենայնիվ անհրաժեշտ եղավ ստորաբաժանումներից մեկի կոմիսար, ավագ քաղղեկ Դանիելյանին հանձնարարել շարժվել լեյտենանտ Բրաժնիկի վաշտի հետ և նրա փաստական կոմիսարի դերը կատարել: Դանիելյանը վերցնելով տաս հոգի խիզա-

խուժյամբ առավելապես աչքի ընկնող մարտիկներ՝ գործի ան-
ցավ:

Յվետկովի ջոկատի և Բրաժնիկի վաշտի անձնակազմից հա-
ձնելիք շինելները և հագցրիք կարճ, թեթև բաճկոններ, նրանց
ալելի դյուրաշարժ դարձնելու համար: Հարկ եղավ մտածել նաև
նրանց սննդի մասին. անձնակազմի յուրաքանչյուր մարտիկի
տրվեց մեկական պահածո (կոնսերվա) և սուխարի: Մինչև երեկո
Միխայլովը, Վաչնաձեն և զորամասի պարտկումի քարտուղար Բո-
րովիկը քաղաքական մեծ աշխատանք կատարեցին Յվետկովի
ջոկատի և Բրաժնիկի վաշտի անձնակազմի հետ: Մարտիկները
մեծ ոգևորությամբ սպասում էին դործելու հրամանին:

Մեր ձախ թևում, Բեշտայի ուղղությամբ դործող վաշտից
երեկոյան ստացվեց հետևյալ հաղորդագրությունը.

«ՐԱՆԻՏ ԽՐԱՄԱՆԱՏԱՐ!

Հասել եմ Աջաիշ. առանց ականանետային ու գնդացրային
կրակի օդնության վաշտով անցնել Բեշտա գետի հովիտը՝ հնա-
րավոր չէ: Հետևակային դպրոցը շարժվում է այդ լեռնաշղթա-
յով մինչև լիճը, որ բարձր է 1209 նշանակետից, խնդիր ունենալով
օդնել իրենց ստորաբաժանմանը, որը շարժվում է Չմախարայից,
և ոչնչացնել թշնամու խմբավորումը լճից ձախ: Ուղարկում եմ
հետախուզներ՝ Բեշտայի հովտի ուղղությամբ:

Նշանակետ 1209, 17.9. 1942 թ. 17.00. Կալինին»:

Հաջորդ հրեկոյան գրեթե կրկնում էինք նույն գործողու-
թյունները: Կալինինի վաշտը խնդիր ստացավ անհանդատացնել
թշնամու Բեշտայի կիրճին հսկող ստորաբաժանումներին:

Սեպտեմբերի 18-ին, երեկոյան դեմ, սովորական ժամին,
մեր լեռնային տիպի հրանոթները նորից կրակ բաց արին Սան-
չարոյի վրա, իսկ լեյտենանտ Կուզնեցովի ականանետային վաշ-
տը և երեք 107 միլիմետրանոց ականանետներ՝ 1006 բարձունքի
գագաթին և լանջերին տեղավորված դիրքերի վրա: Սակայն այժմ
անգամ ավելի ուժեղ և հարատև:

Ժամը 21,30 րոպեին սկսվեց կրակային ուժեղ մարտը:
Բրաժնիկի վաշտից այն դասակը, որ խնդիր էր ստացել իր վրա
քեռել հակառակորդի ուղադրությունը, բավականաչափ հաջող
կատարեց իր խնդիրը, թեև ժամանակը չէր ներել խրամատավորվել
ինչպես հարկն էր, և կորուստներ էր կրել:

Մեր ձախ թևում կրակային մեծ ակտիվության հետ միասին մեծ ազմուկ էին ստեղծել նաև հաճախակի կրկնվող ուռաները, նրանք իրենց վրա էին բեռնել հակառակորդի ուշադրությունը և կրակային հիմնական ուժը: Մինչդեռ աջ թևում դեռևս ամեն ինչ լուռ էր և միայն թիկունքից հազվագյուտ գնդակներ էին արձակվում: Լուռ սողում էին Յվետկովի ջոկատի և Բրաժնիկի վաշտի մարտիկները:

Արդեն ժամը 23,00 ըոպեին հեռախոսավարը զեկուցեց, որ Յվետկովի ջոկատը ոչնչացրել է մի քանի կրակային կետեր և շարունակում է առաջ շարժվել: Յվետկովի տեղը շատ էր դժվար, լեռան սլարանոցում թեքությունը տեղ-տեղ 70 աստիճանի էր հասնում, սակայն մեր անվահներ մարտիկներն ու սպաները շարունակում էին գրոհել եռանդուն կերպով ու մեծ վճռականությամբ: Ամբողջ գիշերը նրանք գնդակների տարափի տակ, չըտեսնված համառությամբ գրոհում էին հակառակորդին. երբեմն կարիք էր լինում միևնույն կրակային կետի վրա մի քանի անգամ գրոհել, մինչև որ ոչնչացնում էին: Ահա 100 մետր է մնացել մինչև գագաթը... 50 մետր, այնուհետև 25... Նվամեն մի մետրը արյուն, քրտինք և էներգիա է կլանում մարտիկներից, լարում նրանց ջղերը:

Նույն ժամին լեռան լանջով սողում էր Բրաժնիկի վաշտը: Իր ձախ թևով վաշտը փոքր ինչ անկյունաձև թեքվել էր դեպի լեռան սլարանոցը և կրակի տակ էր պահում հակառակորդի այն դիրքերը, որոնց գնդացրային կրակը ուղղված էր Յվետկովի ջոկատի վրա: Վաշտի հրամանատար Բրաժնիկը մարտում վիրավորվեց մեջքից՝ ականի բեկորից: Այնպեք քաղղեկ Դանիելյանը հրամայեց նրան թիկունք փոխադրել, իսկ ինքն իր ձեռքը վերցրեց վաշտի հրամանատարությունը: Դանիելյանը Յվետկովի հետ հեռախոսային կապ չունեի և ոչ էլ հնարավոր էր կապավորներ ուղարկել: Սակայն մարտական գործողությունների ընթացքը, երբ նրան հետևում են, ճշտությամբ վկայում է անմիջական հարևանի վիճակը: Դանիելյանն աջ թևից նռնակների սլայթյուն լսեց. «Ուրեմն Յվետկովը հասել է խրամատներին», — մտածեց նա և հրամայեց արագացնել շարժումը: Վաշտը հասել էր հակառակորդի դիրքերին և դաժան, երբեմն մենամարտի հասնող կռիվ ոչընչացնում էր հիտլերականներին:

Գիշերը պետք եղավ լրացուցիչ միջոցներ ձեռք առնել գործող ջոկատի և վաշտի հաջողություններն ամրացնելու համար: Մայոր Յակովենկոն զեկուցեց, որ հակառակորդը մեր ձախ թևից սկսել է մեծ ակտիվություն ցուցաբերել: Դանիելյանն ստիպված էր ուժերի մի մասն ուղղել այն կողմը՝ թևից պաշտպանվելու համար:

Լեյտենանտ Խոխլովը իսկույն հրաման ստացավ մեկ վաշտով գրոհել 1006 բարձունքին կից անանուն բարձունքը: Խոխլովը, որ փորձված և քաջ հրամանատար էր, խնդիրը կատարեց մեծ արագությամբ և անվտանգ դարձրեց Դանիելյանի վաշտի ձախ թևը:

Լուսաբացին, ժամը 5.00 ընդհին, Յվետկովի ջոկատը գրոհում էր բարձունքի գագաթը: Դանիելյանի ստորաբաժանումը դադարից ոչ հեռու սվինահար էր անում հիտլերականներին և թեանց կատարելով անցնում նրանց թիկունքը:

Լեյտենանտ Վլադիմիր Յվետկովը, կրտսեր սերժանտ Սերեյան, կարմիրբանակային Սակվարելիձեն և մյուսները առաջինը երևացին լեռան գագաթին: Բարձունքի գագաթի մյուս ծայրից յսվեց Ալեքսանդր Դանիելյանի ձայնը՝ «Հանուն հայրենիքի, հանուն Ստալինի, հանուն մայր Կովկասի, առաջ»: Ոմանք ընկնում էին, իսկ վաշտը համառ գրոհում էր:

Բարձունքը գրոհող սովետական անվահեր մարտիկների սըխ-րագործություններին «Герой родины» կարմիրբանակային օրաթերթը մի հատուկ էջ նվիրեց: Ավելորդ չենք համարում մի քանի մեջբերումներ կատարել թերթի այդ էջից:

Լեյտենանտ Վլադիմիր Մատվեյևիչ Յվետկով.— «Արհամար-հելով մահը և ատելությամբ լի դեպի թշնամին՝ ընկ. Յվետկովը մի խումբ խիզախ մարտիկների և հրամանատարների հետ միասին առաջինը բարձրացավ բարձունքը, համարձակորեն ոչնչացրեց հիտլերականներին նռնակներով, սվինով և ագուստով (пракладом)»:

Ավագ Բաղդեկ Ալեքսանդր Մինասի Դանիելյան.— «Բարձունքի համար մղվող մարտերում նա հմտորեն կազմակերպեց քաղաքական աշխատանքը մարտիկների հետ: Ամբողջ գիշերը ընկ. Դանիելյանը սողում էր մարտիկների մի խմբից մյուսը, զրուցում նրանց հետ առաջիկա խնդիրների մասին: Երբ ավարտվեց գրոհի նախապատրաստումը և տրվեց հրաման, ընկեր Դանիելյանը

առաջինը բարձրացավ, բացառանշելով՝ «Ուոա», հանուն Հայրենիքի, հանուն Ստալինի, հանուն մայր Կովկասի»: Անձնական օրինակով նա ոգեշնչում էր զինվորներին մարտական սխրագործություններին:

Կարմիրբանակային Գեորգի Միխայլովիչ Մակվարելիձեն.— «Կարմիր բանակի անվախ մարտիկ: Բարձունքի համար մղվող մարտում նա ոչնչացրեց 8 ֆաշիստ: Ընկ. Սակվարելիձեն առաջիններից մեկը նետվեց հակառակորդի խրամատները, անխնա ոչընչացրեց ֆաշիստներին նռնակներով»:

Կրտսեր սերժանտ Մակար Կարպովիչ Սերեդա.— «Խիզախների խմբակում (ջոկատում: Ս. Թ.) նա պարտակազմակերպիչ է եղել: Գրոհից առաջ ընկ. Սերեդան հայտարարեց՝ «Երգվում եմ բարձր պահել կոմունիստի կոչումը»: Նա այդ ապացուցեց մարտում իր անվնասությունը: Առաջինների թվում նա նետվեց հակառակորդի խրամատների գրոհին: Նա ընկավ քաջի մահով» (Տես «Герой родины», 1942 թ.):

Հատուկ բաժնի լիազոր կրտսեր քաղղեկ Ազարյանը բարձունքի համար մղվող մարտերում մշտապես գտնվում էր առաջավոր գծում: Նա մի քանի անգամ գրոհի գնաց մարտիկների հետ կողք-կողքի և վիրավորվելով չթողեց մարտի դաշտը: Միայն բարձունքը գրավելուց հետո ընկ. Ազարյանը մեկնեց հոսպիտալ, սակայն շանցած մի քանի օր, նա դարձյալ իր մարտական պոստումն էր:

Կրտսեր քաղղեկ Ալեքսանդր Յուդինը ոչնչացրեց թշնամու ծանր գնդացիրը՝ իր համարներով: Քաղղեկի տեղակալ Իլյա Խաչատուրովը և կրտսեր լեյտենանտ Սերգեյ Ֆեոդորովը միասին ոչնչացրին երկու գնդացրի համարներ, գրավեցին գնդացիրները և ոչնչացրին էլի երեք հիտլերականներ: Իլյա Խաչատուրովը վիրավոր էր, բայց չթողեց մարտի դաշտը, մինչև որ գրավեցին բարձունքը:

Սանչարոյի նախադուռը մեր ձեռքին էր:

Ս Ա Ն Չ Ա Ր Ո

Մենք ընդհուպ մոտեցել էինք Սանչարո լեռնանցքին: Ռազմաճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչ ընկեր Պետրովը 1006 բարձունքը գրավելուց հետո մեկնել էր մեր մարտակարգերի

շրջանը: Նա ծանոթանալով իրագրության հետ, գործնական ցուցումներ տվեց առաջիկա մարտերի համար և հայտնեց, որ հրամանատարությունը կարևոր նշանակություն է տալիս Սանչարոյի ազատագրմանը, որովհետև այն հնարավորություն էր տալիս մեր զորամասերին՝ ամբողջությամբ մաքրել լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերը հիտլերականներից և նպաստավոր դիրքեր գրավելով, արագացնել նրանց ջախջախումը Հյուսիսային Կովկասում: Աջափշից մինչև Ալաշտրախու ընկած ժայռապատ պարանոցը դեռ հակառակորդի ձեռքումն էր: Պարանոցը գրոհելու հնարավորությունները սահմանափակ էին: Տեղ-տեղ միայն նեղ, դժվարանցանելի լանջեր կան, որոնք մեծ թեքություն ունեն, իսկ այդ ելքերն էլ փակել էր հակառակորդը: Սանչարո տանող միակ շավիղը, որ Բեշտայի հովտից անջատվելով դեպի արևմուտք միացնում է նաև Աջափշ լեռնանցքը, անցնում է գրեթե ուղղանկյուն կաղմող պարանոցից ցած, նրան զուգահեռ, զիգզագ, քարափներով և ծառերից ու թփերից զուրկ տարածություններով, ընկած է պարանոցի հենց ստորոտին և վերահսկվում է վերևից՝ հակառակորդի դիրքերից:

Մենք շարժվել կարող էինք միայն գիշերով, որովհետև պարանոցի ամբողջ երկարությամբ շարված հակառակորդի կրակային կետերը ցերեկով կարող էին շարքից հանել շավղի վրա երևացող յուրաքանչյուր մարտիկի:

Հիտլերականների դիրքերը այնքան էին հարմար, որ նրանք ամբողջ ցերեկը նռնակներ նետելով ժայռադլիսից, անհանգստանում էին մեզ: Նրանք անգամ ականներ էին նետում ձեռքով, որոնք զարնվելով քարերին՝ հեշտությամբ սլաքվում էին: Իսկ գիշերները հաճախ ռակետներով լուսավորում էին պարանոցի հնարավոր ելքերը և երբեմն անընդհատ կրակի տակ պահում:

Այնուամենայնիվ մեզ հաջողվեց գիշերային գործողություններով տիրանալ լեռնանցքին կից շավղի աջակողմյան բարձունքին և հսկել լեռնանցքին, թեև պարանոցը և լեռնանցքի երկու կողմերից կոնաձև ցցված բարձունքները, որոնք բնական իշխող դիրք ունեին, դեռևս մնում էին հակառակորդի ձեռքում:

1006 բարձունքի գրավումից հետո 25 օր անընդհատ կատաղի մարտեր էինք մղում Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի այդ

հատվածում՝ լեռան գագաթներին և Սանչարո լեռնանցքին տիրանալու համար:

Հարատե մարտերի ընթացքում ծավալվեց սնայպերական սքանչելի շարժում: Կարմիրքանակայինները, կրտսեր հրամանատարները, ստորաբաժանումների հրամանատարներն ու քաղաշխատողները ջանում էին ավելացնել իրենց հաշիվը սնայպերական կռվի բաղնախում: Հաճախ էր պատահում, որ շատերը առանց հացի ու ջրի ամբողջ օրը մնալով իրենց թաքստոցներում՝ ուշի-ուշով զննում էին թշնամու դիրքերը, և հենց որ երևում էր որևէ հիտլերական, շարքից հանում էին իսկույն: Քաղղեկի տեղակալներ Միշչենկոն և Ֆեոդորովը մեկ օրում յուրաքանչյուրը տասեր-կուսական հիտլերականներ սպանեցին: Յ-րդ. գումարտակի կոմիսար, քաղղեկ Սոկոլը իրար ետևից դիպուկ կրակով ժայռից ցած դնոնց հիտլերական մեկ սպայի և երկու ենթասպայի: Գերմանական սնայպերը վիրավորել էր մի կարմիրքանակայինի, իսկ սպան բարձրացնելով գլուխը՝ ծիծաղում էր ծաղրաբար: Սոկոլը սպային դիպուկ կրակով գլորեց ժայռից, և մեր վիրավորը վրեժխնդիր ծիծաղով ծաղրեց նրան, իսկ կարմիրքանակային Սապեգինը շարքից հանեց ֆաշիստ սնայպերին, երբ նա աշխատում էր փոխել իր դիրքը: Նմանօրինակ փաստեր կրկնվում էին ամեն օր:

Հակառակորդը շարունակում էր մնալ լեռնանցքում: Սանչարոյին արհելու մեր մի քանի փորձերը սկզբում հաջողությամբ չպսակվեցին:

Ընկեր Պիյաշևը և ջղայնանում էր մեզ վրա, և հաշվի առնելով մեր պայմանները, խորհուրդ տալիս խնայել անձնակազմը, պահանջում, որպիսով լեռնանցքը գրավելու գործողությունները լինեն մտածված և առավել նվազ կորուստներով:

Մենք մի շարք փորձեր կատարեցինք և աշխատում էինք որքան հնարավոր է արագացնել լեռնանցքի գրավումը: Սեպտեմբերի 23-ին որոշեցինք գիշերով մի ջոկատ բարձրացնել լեռնանցքից հյուսիս-արևմուտք — ժայռոտ պարանոցը, նպատակ ունենալով անցնել թշնամու թիկունքը լեռնանցքի մոտ և գիշերային հանկարծակի գրոհով ճակատից ու թիկունքից նվաճել Սանչարոն:

Ջոկատը, որ ընդամենը մի քանի հոգուց էր բաղկացած, պատրաստ էր: Նրանց հետ զրույցի ժամանակ մատնանշեցինք

խնդրի կարևորությունը և այն պանծալի դերը, որ նրանք պետք է կատարեն Հայրենիքի և սերունդների փառքի համար: Խիզախները հուղված էին, ոգևորված: Նրանց հայացքներում Հայրենիքի համար կյանքը զոհելու պատրաստակամություն էր կարդացվում: Զրույցը վերջանալուց հետո մոտեցավ մի երիտասարդ մարտիկ ու հանձնեց մի դիմում: Կարդում եմ.

«... Սկզբնական պարտիական կազմակերպությանը
Վասիլի Իոսիֆովիչ Ուլյանովից

դիմում

Այս պահին, երբ մեր Սովետական երկրի վրա լուրջ վտանգ է ծագացել, երբ թշնամին ձգտում է ճեղքել ճակատը, մտնել Սովետական Կովկաս և զավթել մեր աշխատանքով վաստակած նավթը, խնդրում եմ... սկզբնական պարտիազմակերպությանը ընդունել ինձ, որպես Համկ(բ)Պ անդամության թեկնածու: Ես ղենքը ձեռքիս և կրելով պարտիական փաստաթուղթ, կջախջախեմ ֆաշիստական զավթիչներին այնպես, ինչպես ջախջախում և կործանում են նրանց մեր փառապանծ դվարդիականները:

Ուլյանով»:

23. 9. 1942 թ.

Դիմումը հանձնելով զորամասի պարտիական կոմիտեի քարտուզար քաղզեկ ընկեր Բորովիկին, դառնում եմ Ուլյանովին.

— Այս մոմենտից Ձեզ կոմունիստ համարեք և կուլեք որպես կոմունիստ:

— Կա, ընկեր կոմիսար, կուլել որպես բոլշևիկ: Եթե հարկ լինի, կյանքս կտամ, պարծանքով կմեռնեմ որպես բոլշևիկ և ոչ մի քայլ չեմ նահանջի:

Ուլյանովի պատասխանը շարժեց բոլորի ղգայմունքները. ոմանք արտասուելու չափ հուզվել էին երիտասարդ մարտիկի հայրենասիրական բուռն պափոսից:

Ջոկատը պատրաստ էր: Որոշված էր դրոհել Սանչարոն լույս սեպտեմբերի 26-ի գիշերը: Նախապատրաստվեց նաև մի այլ ջո-

կատ, որ Սանչարոն տիրանալուց հետո պետք է զարգացներ հարձակումը լեռնաշղթայի պարանոցով:

Սեպտեմբերի 25-ին անվահար մարտիկները, լեյտենանտ Մալըշևի և կրտսեր քաղղեկ Ամիրյանի ղեկավարությամբ՝ հաջողությամբ բարձրացան ժայռամիջով դեպի լեռնաշղթայի պարանոցը: Դիշերը ձակատում համեմատաբար հանգիստ անցավ: Սանչարոյի դիմաց կանգնած մեր ստորաբաժանումները, առանց մի գնդակ արձակելու, սրտատրոփ սպասում էին ազդանշանի:

Լույսը բացվեց, բայց Մալըշևի ջոկատը չկար... Մյուս ջոկատի հրամանատարությունը հանձնարարվեց ավագ լեյտենանտ Ռաբինովիչին, իսկ կոմիսար նշանակվեց զորամասի պրուպագանդայի գծով հրահանգիչ, ավագ քաղղեկ Իբրահիմովը: Ջոկատն իր մեջ ընդգրկում էր փոքրիկ ենթաջոկատներ միջին հրամանատարների գլխավորությամբ, քանի որ անխուսափելի էին նրանց գործողությունները առանձին-առանձին, իրարից անջատ: Ավագ լեյտենանտ Ժուկովը նշանակվեց Ռաբինովիչի օգնական: Սեպտեմբերի 26-ին, երեկոյան, ջոկատը շարժվեց սրոշված ուղղությամբ: Մենք գիշերով հեռախոսային դիժ անցկացրինք մինչև պարանոցի ստորոտը. հրամայված էր ղեկուցել լեռան պարանոցը բարձրանալու մասին:

Դիշերը Ռաբինովիչը ղեկուցեց, որ շարունակել առաջ շարժվել հնարավոր չէ, և խնդրեց թույլատրել վերադարձնել ջոկատը: Ջոկատի կոմիսարը առարկում էր դրան: Մենք չէինք կարող համաձայնել դրա հետ, քանի որ մինչև ջոկատը նորից իջներ ժայռամիջով, լույսը կբացվեր և բաց տարածության վրա հիտլերականները հրամայողական դիրքերից կարող էին ոչնչացնել նրան: Հրամայվեց շարունակել մարտական խնդրի կատարումը:

Լեռներում դժվար է դիտել ամեն ինչ և կողմնորոշվել: Ռեկմենք ամբողջ գիշերը և հաջորդ ցերեկը անցկացրինք դիտման կետում, որտեղից պարզ դիտվում էր լեռան պարանոցի դեպի մեզ ընկած լանջը, լսեցինք կրակոցներ, այնուամենայնիվ ջոկատի վիճակը այս անգամ ևս անհայտ մնաց մեզ: Բնական է, որ մեր անհանգստությունն իր դադաթնակետին էր հասել:

Միայն սեպտեմբերի 28-ին, առավոտյան ժամը 10-ին հայտնեցին, որ Ռաբինովիչը վերավոր է, գտնվում է զորամասի սանիտարական մասում: Ավագ լեյտենանտ Ռաբինովիչը հաղոր-

դեց, որ ջոկատը հաջողություն չի ունեցել և հիտլերականներն զերակշռող ուժերի գրոհի հետևանքով մեծ կորուստներ է կրել ու նահանջել անջատ-անջատ:

Ռաբինովիչի հաղորդումը վստահություն չներշնչեց, մանավանդ, որ դեպքի վայրը, նրա պատմածի համաձայն, դիտվում էր մեր դիտման կետից: Նա վիրավոր էր, փոխադրվեց հոսպիտալ:

Հետախուզները ղեկուցեցին ջոկատի վիճակի մասին որոշ մանրամասնություններ: Նրանք սահմանել էին ժուլիովի տեղը և որոշ տեղեկություններ քաղել: Այնուհետև ամեն ինչ պարզվեց:

Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան ավագ լեյտենանտ ժուլիովը այսպես պատմեց իրողությունը:

«Ջոկատը վերադարձնելու մասին մերժում ստանալով՝ ավագ լեյտենանտ Ռաբինովիչը դժգոհ էր մնացել: Ինձ հանձնարարվել էր շարվել ջոկատի ավանդարդում և հետախուզություն կազմակերպել: Թիկունքում և թևերի կողմից հետախուզություն չէր տարվում: Կույս 28-ի դիշերը մենք անցել էինք լեռան պարանոցի մյուս կողմը, այնտեղ մյուսին գրեթե զուգահեռ մի պարանոց ևս կա: Ռաբինովիչը չէր երևում. երկու հոգի ուղարկեցին նրան գտնելու: Ուղարկածս կապավորները վերադառնալով ղեկուցեցին, որ Ռաբինովիչը, Իբրահիմովը և մի քանի հոգի հանգստանում են ժայռի մոտ, թաքստոցում, և հրամայել են կապվել իրենց հետ ժամը 10-ին: Ինքս էի նկատել, որ լուսաբացին մեր թիկունքում աղմուկ բարձրացավ: Կապավորները պատմեցին, որ Իբրահիմովը սպանվել է, իսկ Ռաբինովիչը, հանկարծակիի գալով, փախել է: Մյուս վեց հոգին ընկել են անհավասար կռվում: Այդ պահին մի քանի տեղերից զնդակներ արձակվեցին ջոկատի վրա: Ջոկատը երեք մասի էր բաժանված: Առաջավոր ենթաջոկատը ինքնուրույն կերպով մարտի բռնվելով ոչնչացրեց մի քանի հիտլերականներ, բայց չկարողացավ դիմանալ թշնամու հարվածներին ու երկու հոգի կորցնելով սեղմվել էր պարանոցի հարավային լանջին և միայն գիշերն իջել պարանոցից դեպի այս կողմ: Հարվածի տակ էր ընկել նաև ձախից գործող ենթաջոկատը, ինչպես և մենք՝ թիկունքից: Դրությունը լուրջ էր. մի կերպ միացրի երկու ենթաջոկատները և աջ ընդունելով ամրացա ժայռածածկ բլրակի շուրջը և այս դիշեր մեծ դժվարությամբ իջեցրի ջոկատը լեռան պարանոցից: Եթե ես իմանայի, որ թիկունքից ապահովված չեմ, որոշ

միջոցներ ձեռք կառնեի, բայց անտեղյակ էի և չէի կարծում, որ Ռաբրինովիչը այդ վճռական ժամին կարող է երերվել:

Գիշերը ձախակողմյան հետախուզները ղեկուցեցին, որ Սովետական բանակի հանդերձանքով դիակներն են հանդիպել: Մի փոքր խմբով մեկնեցի այն կողմ և մի քանի քայլից դիակների ու ջարդված հրացանների հանդիպեցի: Սառույցի ծայրին ընկած էր լեյտենանտ Մալրշևի դիակը, նրա ճակատին դանակով հնգաթև աստղ էր կտրված: Գտանք նաև մյուսներին, ոմանք կապած վերքեր ունեին, երևում է դիմադրել են վիրավոր վիճակում ևս և ընկել են հաջորդ գնդակներից: Դիակներին նայելով պետք էր ենթադրել, որ նրանք դիմադրել են մինչև վերջին մարդը: Ինձ այդ համոզմունքին են բերում ոչ միայն նրանց փաթաթած վերքերը, Ինչպես երևում է, նրանց համառ դիմադրությունից ավելի են կատաղել ֆաշիստական գազանները...»:

Ամեն ինչ սլարզ էր: Այդ մասին էին վկայում մյուսները ևս: Կասկածից վեր էր, որ Մալրշևի ջոկատը կամ սխալ էր վերցրել ուղղությունը գիշերով, կամ թե հակառակորդի ուժեղ ճնշմանը ենթարկվելով, ստիպված էր եղել սեղմվել պարանոցի բարձունքներին և անհավասար կռվում ընկել քաջի մահով:

Կովկասյան լեռներում ուշ աշուն էր արդեն, կարծես թե աշունը լեռների գագաթներից էր իջնում. սկզբից դեղնեց կանաչ խոտը բարձրաբերձ լանջերում, հետո ցածրիկ թփուտները, իսկ այնուհետև անտառը, որ ցած խոյացող լեռների պարանոցներով տարածվում էր դեպի կիրճերը: Սկսվեց աշնան անձրևախառը քամին: Նա մերկացրեց անտառը բարձր լանջերում ու քշեց տերեւները դեպի հարավ, որտեղ կանաչը դեռ չէր զիջել իր տեղը:

Իզուր էին ճգնում գեբելսյան ճիւղաղները հուսալքել մեր մարտիկներին իրենց թուլցիկներով: Մոտեցել էր հիտլերյան հորդանների վախճանը Կովկասում: Եվ փուլթ չէր, որ նրանք մահ էին խոստանում մեզ, երբ մենք էինք մահ պատրաստում նրանց համար և, որ կարևոր է, շտապեցնում էինք այն:

Ստալինգրադի շրջանում սովետական զորքերի չգերազանցված համառ դիմադրությունը հիտլերյան ռազմական մեքենային և

գերմանական դիվիզիաների մեկը մյուսի ետեից ջախջախումը, ակնառու կերպով ցույց էին տալիս Սովետական Միության ղինված ուժերի հարվածների ամենօրյա աճը: Ստալինգրադի հերոսական մարտերը ոչ միայն ամրապնդում էին սովետական մարդկանց հավատը ֆաշիզմի վրա վերջնական հաղթանակ տանելուն, այլև կարծես ինչ-որ եղանակով հիմք էին տալիս նրանց կռահելու և տեսնելու, որ հենց Ստալինգրադում կդրվի հիտլերյան արյունարբու բանակի վերջնական ջախջախման սկիզբը: Այդ համոզմունքը սովետական մարտիկներին մղում էր արագացնելու թշնամու ուժերի ջախջախումը ճակատի իրենց անմիջական տեղամասում, արժանի բաժին մտցնելու առաջիկա հաղթանակի մեջ:

Ռազմաճակատի մեր հատվածում, հաշվի առնելով դժվարին պայմանները, հրամանատարական կազմը քրտնաջան աշխատում էր, որպեսզի մաքսիմալ կերպով օգտագործվեն բոլոր հնարավորությունները՝ արագացնելու համար հիտլերականների ջախջախումը լեռնանցքներում: Տեղի բնական դիրքը ստիպում էր մեզ փնտրել լեռնանցքները գրոհելու առավել ձեռնտու ելքեր:

Թշնամու ստորաբաժանումները ջախջախելու և լեռնանցքներն ազատագրելու դժվարությունները մեր տեղամասում ամենից առաջ պայմանավորում էին մեր մարտական կարգերի շրջանի բնական աննպաստ դիրքերով, որոնք սահմանափակում էին սեփական ուժերի ծավալման հնարավորությունները: Այնուամենայնիվ հետախուզելով և ուսումնասիրելով հակառակորդի դիրքերը, հնարավոր էինք համարում գրոհել թշնամու ստորաբաժանումները մի քանի տեղերից:

Բնկեր Պիյաշևը իրավացիորեն շորոշեց հարձակում սկսել միայն Մեծ Լաբա գետի հոսանքի ուղղությամբ, ինչպես առաջարկում էին ոմանք, որովհետև այդ դեպքում ստիպված պետք է լինեինք ուժերի փոխադրումներ կատարել որոշ տեղամասերից, թուլացնելով սեփական դիրքերը անհամեմատ բնական առավել նպաստավոր դիրքեր ունեցող հակառակորդի մարտակարգերի դիմաց, իսկ ժամանակը և արագ փոխադրումներ կատարելու հնարավորության բացակայությունը չէին ներում, թեպետև մի քանի օրով ձգձգել մարտական խնդրի կատարումը: Բացի դրանից, այլ հան-

գամանքներ էլ տվյալ դեպքում սահմանափակում էին հաջողութ-
յան շանսերը:

Մնում էր Սանչարո և Աջափշ լեռնանցքները անմիջականորեն
գրոհելու համար այլ ելքեր ոգտագործել:

Զորամասի ստորաբաժանումները եռանդուն կերպով նախա-
պատրաստվում էին նոր գրոհներին: Մեր խնքնաթիռները օրական
մի քանի անգամ թռիչքներ էին կատարում հիտլերականների
դիրքերի և թիկունքի վրա և ռումբեր նետում:

Սեպտեմբերի 30-ին հրամանատարական հետախուզովյամբ
սահմանվեց, որ գերմանացիները Սանչարո լեռնանցքի իրենց
դիրքերի թիկունքից որոշ ուժեր են փոխադրում Աջափշ լեռնանց-
քը, իսկ մեր ձախ հարևանը տեղեկացրեց, որ հյուսիսից բռնա-
տար քարավան է մոտեցել նույն լեռնանցքին, ըստ երևույթին,
ռազմամթերքների զգալի պաշարով: Չնայած դրան, ընկեր Պիյաշևը
հրամայեց որոշ ստորաբաժանումներով գրոհել Աջափշ լեռնանցքը
արևելյան կողմից և համադործակցելով հարավից լեռնաշղթայի
երկայնուվյամբ գործող հետևակային դպրոցի ստորաբաժանում-
ների հետ, տիրանալ լեռնանցքին: Անհրաժեշտ էր ստիպել, որ
գերմանացիները իրենց այդ տեղամասի ուժերի ամբողջ ուշադրու-
թյունը կենտրոնացնեն Աջափշ լեռնանցքի վրա:

Միաժամանակ մենք նախապատրաստվում էինք այնուհետև
վճռական գրոհ սկսել հիտլերականների դիրքերի վրա Սանչարո
լեռնանցքում: Այդ նպատակով մենք հայտնել էինք ընկեր Կուզ-
նեցովին, որը դրանից մի քանի օր առաջ արդեն վերադարձել էր
մեր մյուս զորամասերի մարտակարգերի շրջանը, Անչխայից Սան-
չարո ուղարկել մեր ստորաբաժանումներից մի քանիսը: Մի քա-
նի օր հետո այդ ստորաբաժանումները լեյտենանտ Նգորովի և
քաղդեկ Սիմոնյանի հրամանատարությամբ հասան մեր մարտա-
կարգերի շրջանը և սպասում էին հրամանին:

Չոկտեմբերի 1-ի երեկոյան սկսվեց հարձակումը: Առաջինը
խնդիր ստացավ մի դասակ: Նա պետք է դիշերը բարձրանար
Աջափշ և Սանչարո լեռնաշղթաների միացման տեղում անկյուն
կազմող քարձուռքների լանջով և իր վրա բեռներ հակառակորդի
ուշադրությունը: Մի քանի դասակներ խնդիր ստացան դիշերով
բարձրանալ լեռնաշղթան արևելքից, գրոհել թշնամուն լեռնանցքից
հյուսիս-արևելք, այնուհետև, համադործակցելով հետևակային

դպրոցի ստորաբաժանումների հետ, տիրանալ լեռնանցքին և շարունակել հարձակումը դեպի արևելք՝ լեռան պարանոցով:

Բայց լուսադեմին, կրակային իրարանցման ժամանակ, ջուկատի հետ հեռախոսային կապը կտրվեց: Մյուս ստորաբաժանումները չհասցնելով դուրս դալ պարանոցը, նրա ստորոտում քողարկվել էին կաշկառատների մեջ: Քաղղեկ Կվիշյան մեկնել էր ջուկատի տեղը պարզելու համար: Հաջորդ օրը նա ղեկուցեց.

«Առաջին վաշտից առանձնացված մարտիկների խումբը չգտա: Ենթադրություն կա, որ նրանք գտնվում են թշնամու կրակային կետերից ոչ հեռու և հնարավորություն չունեն ազատ գործելու: Իմ կողմից, փնտրելու նպատակով ուղարկված խմբակը՝ վաշտի հրամանատարը և երեք կապավորները հենց նոր վերադարձան և ղեկուցեցին, որ թշնամին հնարավորություն չի տալիս առաջ շարժվել... Եթե որևէ հնարավորություն չի, ապա ձեռք կառնեմ բոլոր միջոցները, որպեսզի սահմանեմ խմբի գտնվելու տեղը»:

Երկու վաշտ նախապատրաստվել և սպասում էին դիշերը Աջափշր գրոհելու հրամանի:

Նրանց օգնելու համար մեկնեց նաև քաղբաժնի պետի կոմսոմոլի դժով օգնական Դոգադինը:

Գիշերը կրկնվեց հարձակումը: Հետախույզը դիտման կետը հասնելով ղեկուցեց, որ դասակը ամրացել է լեռան պարանոցի լանջին և նախապատրաստվում է գրավել ու ամրանալ բարձունքում: Առավոտյան ղեկուցադիր ստացանք.

«Ընկեր կոմիսար.

Ձեկուցում եմ, որ գալով... հրամանատարական կետը, ինձ պարզ եղավ, որ... վաշտերը զարդացնում են հարձակումը և դիշերվա ժամը 2.00 ընկնելու անցել են լեռնաշղթա տանող ճանապարհի կեսից ավելին: Տեղեկություն չունենալով 5-րդ վաշտի մասին՝ ես չկարողացա դուրս դալ այնտեղ, քանի որ այնտեղ են ուղարկված եղել երեք կապավորներ, որոնք մինչև հիմա չեն վերադարձել, իսկ դուրս են եկել ժամը 23.00 ընկնելու: Մենք ուղարկեցինք էլի երկու միջին հրամանատարներ. նույնպես չեն եկել: Առավոտյան պարզվեց, որ 6-րդ վաշտը հասնելով լեռնաշղ-

թափն, որ մնացել էր միայն 150—200 մետր մինչև վերջնական նպատակակետը, թշնամու ուժեղ կրակի տակ... ետ է քաշվել... 5-րդ վաշտը չի կարողացել դուրս գալ նշված բնագիծը և նրա մասին մինչ այժմ ոչ մի տեղեկություն չունեմ, թե որտեղ է գրտնըվում: Գումարտակի հրամանատարը գնացել է փնտրելու նրանց և ինքը նրանց հետ կբարձրանա գագաթը... Քիչ առաջ խոսակցություն ունեցա վաշտերի հրամանատարների և քաղղեկների հետ և հրամայեցի սկսել հարձակումը լեռնաշղթայի վրա: Կազմում ենք խիզախների շոկատ, մոբիլիզացնում ենք կոմերիտականներին և կոմունիստներին: Շատ մեծ թեքություն է, կառչելու ոչ մի բան չկա: Սպասում եմ Ձեր ցուցումներին:

4.10.42 թ.

Դոգադին»:

Նրկու ժամ հետո Դոգադինը ղեկուցում է.

«5-րդ վաշտը գտնվում է շավղից երրորդ լանջի վրա (ձախից, հենց անտառը վերջանալու տեղը): Գումարտակի հրամանատարը այնտեղ է գտնվում, իսկ նրա ետևից ուղարկել եմ, հիմա կգա: Ուղարկում եմ 5-րդ վաշտի հրամանատարի հաղորդագրությունը, նույնպես էլ 6-րդ վաշտինը կուղարկեմ ուշ: Կարծում եմ, մինչև կես ժամ վաշտերը կսկսեն հարձակումը... ես հիմա պետք է ձեռք առնեմ բոլոր միջոցները, որպեսզի օպերացիան վերջացնենք մինչև ժամը 15-ը:

4.10.42 թ.

Դոգադին»:

Ցերեկով հարձակումը այդ պայմաններում ձեռնառու չէր: Այդ պատճառով էլ հետաձգեցինք, հրամայելով նախապատրաստվել գիշերվա հարձակման համար:

Չորս օր անընդհատ գիշերով մեր ստորաբաժանումները կրկնում էին գրոհները, բայց հակառակորդի ուժեղ դիմադրությունը հանդիպելով, ստիպված ետ քաշվում իրենց նախկին դիրքերը: Վերջապես երեք տեղից գրոհելով լեռնաշղթան ժամը 5.00 ըոպեին նրանք ամրացան լեռնանցքի և դեպի հյուսիս-արևելք ընկած սեսաձև բարձունքի միջև ընկած պարանոցի վրա:

Դոգադինը ղեկուցեց.

«Ընկեր կոմիսար.

Հրամանը կատարված է, լեռնաշղթան դարավիած է, զբաղված ենք պաշտպանությունամբ: Թշնամու կրակային կետերը ձախ թևից, որտեղ ամենաբարձր գագաթն է, կրակ են բաց արել դեպի մեզ: 5 և 6-րդ վաշտերը շրջապատված են եղել և մեծ վնասներ են կրել ըստ ավագ լեյտենանտի ասածի: 6-րդ վաշտում սպանվածներ ու վիրավորներ կան: Առաջին վաշտի մասին չգիտեմ, գիտեմ ձե... գումարտակի կոմիտարը: 6-րդ վաշտի հրամանատարը եկավ մեր գտնված տեղը: Սպասում ենք ձեր ցուցումներին. եթե [անհրաժեշտ է] լինել հրամանատարական կետում, ես ինքս կլինեմ մինչև ընդհարման վերջը... իսկ եթե հրամայեք վերադառնալ, տվեք ուղիք:

5.10.42 թ.

Դոգադին»:

Շտապ ստուգեցինք դրությունը: Պարզվեց, որ Դոգադինը վերցրել էր մի ջոկատ և անձամբ դրոհի գնացել: Իրերի դրությունն այնպես էր դասավորվել, որ նա չէր կարող իմանալ իրադրությունը և շտուգված տեղեկությունների հիման վրա էր ղեկուցադրողներ կայացրել: Իրականում վաշտերը դրոհելով անցել էին պարանոցը և հնարավորություն չունենալով թևից զարգացնել հարձակումը, ամրացել էին պարանոցի հակառակ լանջին, թևերից իրենց վրա վերցնելով հակառակորդի հարվածները: Հրամանի համաձայն վաշտերը գլխերով ետ քաշվեցին և պարանոցի վրա հարմար դիրքեր դրավեցին:

Աջաիշ—Սանչարո ուղղությամբ տարածվելու միտքը հաջողությամբ չստանալից: Լեռնաշղթայի պարանոցին ամրացած ստորաբաժանումները պաշտպանության անցան: Այսպիսով, ստորաբաժանումներն ամրացան ճակատի աջ մասում. ոչ մի հնարավորություն չկար նրանց օգնական ստորաբաժանումները փոխադրել մյուս տեղամասերը, որովհետև դա կվտանգեր լեռան պարանոցին կառած ստորաբաժանումների դրությունը, իսկ հակառակորդը լրացնում էր իր ուժերը: Այնուամենայնիվ ակտիվ պաշտպանության անցնելով լեռնաշղթայի պարանոցին՝ մեր ստորաբաժանումները լարված վիճակում էին պահում հակառակոր-

դին. վերջինս ստիպւած էր առավել ուշադրութիւն նվիրել Աջափշ լեռնանցքին և լրացուցիչ ուժեր կենտրոնացնել:

Վերջապէս հերթը հասավ Սանչար: լեռնանցքը գրոհելուն: Հրամանատար Պիյաշկը համաձայնեց լեռնանցքը գրոհել նրա արևմտյան պարանոցին տիրելուց հետո:

Զորամասի շտաբը լարված աշխատում էր: Անգնահատելի ծառայութիւն մատուցեց նրա պետ կապիտան Կուզնեցովը: Նա ամենայն մանրամասնութեամբ և վարպետորէն մշակեց Սանչարոն գրավելու պլանը մինչև դասակների գործողութիւնները ներառյալ: Կապիտան Կուզնեցովը առանձին խնամքով մշակեց վաշտերի ու դասակների փոխադարձ գործողութիւնները: Շտաբի յուրաքանչյուր սպա որոշակի բաժին մտցրեց նրա մեջ: Կապիտան Կուզնեցովը կազմեց նաև սխեմաներ վաշտերի հրամանատարների համար և հանձնեց նրանց: Պատրաստ էին նաև ստորաբաժանումների փոխգործողության ազդանշանները:

Հրամակազմը հավաքելու հնարավորութիւն չկար, միայն ստորաբաժանումների հրամանատարներն ու քաղղեկները ներկայացան հրամանատարական կետը և հարձակման խնդիր ստացան:

Որոշվեց դասակների հրամանատարներին ծանոթացնել հարձակման պլանի հետ տեղում, հենց մարտակարգերում:

Կյանքը եռում էր: Ավագ քաղղեկ Վարդանովը նախապատրաստում էր Եգորովի ստորաբաժանումը: Նա մի ամբողջ օր դասակից դասակ էր անցնում և բացատրում մարտական խնդիրը: Զորամասի շտաբի պետ կապիտան Կուզնեցովը նախապատրաստում էր ստորաբաժանումների հրամանատարներին և կրտսեր հրամակազմին Դանիւլյանի մոտ: Պարտկոմիտեի քարտուղար քաղղեկ Բորովիկը աշխատում էր Խոխլովի ստորաբաժանումներում: Աշխատում էին բոլորը՝ շտաբի սպաները, քաղբաժնի աշխատողները: Նրանք ստուգում ու կարգի էին բերում անձնակազմի հանդերձանքից սկսած մինչև զինամթերքներով ապահովվածութիւնը, բացատրում նրանց անելիքը և Կովկասյան լեռնաշղթան ազատագրելու քաղաքական ու ռազմական նշանակութիւնը:

Մի հանգամանք վճռական նշանակութիւն ունեցավ առաջիկա ճակատամարտի համար. զորամասի ղինկոմ, գումարտակային կոմիսար Իլյանովը, հրամանատարական կետից հեռախոսով

կապուկեց դիտման կետի հետ և հայտնեց, որ սպա Պիյաշևը ռազմաճակատի հրամանատարից լուր է ստացել, որ ընկեր Ստալինը հետաքրքրվել է լեռնանցքների հարցով և ողջուն է հղել նրա համար մարտնչող մարտիկներին, հրամանատարներին և քաղաշխատողներին:

Դժվար է նկարագրել, թե ինչ կատարվեց: Կարծես ստորաբաժանումներին լուրն ավելի շուտ հասած լիներ: Այնուամենայնիվ չառանձնացավ մեկը, որ կարելի լիներ ցույց տալ թեկուզ, որ նա լուրը հասցրեց կարմիրբանակայիններին: Գուցե հեռախոսավարները լսել են ինգուլցիայով: Մի երևույթ էր միայն նկատելի. բոլորը՝ կարմիրբանակայինները, սերժանտները, հրամանատարները, քաղաշխատողները, — բոլորը միմյանց հրճվանքով հայտնում էին լուրը, ամենուրեք լսվում էր Մեծ Ստալինի անունը:

Զորամասը կարծես էլեկտրականացած էր: Հրամանատարական կետերում, շտաբում, թիկունքային ստորաբաժանումներում, վաշտերում, — ամեն տեղ ընկեր Ստալինի անունն էր լըսվում: Հարձակման նախապատրաստումը առավել եռուն ընթացք ստացավ: Դիտեր այդ մասին յուրաքանչյուր կարմիրբանակային, թեկուզ նա նստած էր իր դիրքում մի քարի հոռե միայնակ, կամ թե իր բախտակցի հետ: Հրամանատարները նորից էին նախադրուշացնում ենթակա ստորաբաժանումներին առաջիկա դործողությունների մասին, քաղաշխատողները դիրքից դիրք էին անցնում, համառոտակի բացատրում խնդրի կարևորությունը, հիշեցնում Ստալինի ցուցումները: Կրտսեր հրամանատարները նայում էին կարմիրբանակայիններին ոտից դուրս, ստուգում զենքերը և արագ կերպով սողում իրենց դիրքերը, կոմունիստներն ու կոմերիտականները հիշեցնում էին իրենց ընկերներին մարտական խրնդրի կատարման մասին, նրանց ոգևորում էին դեպի սխրագործություններ, փնտրում էին կարմիր կտավ և ամենից աչքի ընկնող մարտիկին տալիս, թե՛ «Դեհ, քեզ տեսնեմ, տեսնենք երբ է ծածանելու Սանչարոյի գլխին»: Իսկ ի՞նչ էին անում շաքբայինները իրարից հեռու քարերի հոռե նստած դիրքերում: Ավագ քաղցեկ Վարդանովը քարերի հոռեից կուղեկուղ մոտեցավ Ստալինիկին:

Նա մենակ էր, ավտոմատը ձեռքին պատրաստ բռնած պառկել էր քարի հոռե և հայացքը հռեկ թշնամու կողմը: Նա շուտ

ու մոռն էր դալիս քարի ետեւը, մեկ իրեն նայում, մեկ ավտոմատին, մեկ թշնամու կողմը... Ստադնիկը գրպանից հանեց մի հին շորի կտոր և այնպես ամուր էր քսում ավտոմատին, որ կարծես քերելիս լիներ:

— Ի՞նչ ես կարծում, Ստադնիկ, կարո՞ղ ենք ստիպել, որ վաղը Սանչարոն ժպտա, — հարցրեց Վարդանովը:

— Մի բան կանենք, ընկեր կոմիսար: Դե, ֆրիցներն էլ ասում են, թե իրենց տեղը նեղ է, «կենսական տարածություն» են ուղում: Ես ամեն մեկին երկու մետր տեղ կտամ:

Շատերը դիրքերում հանգիստ մնալ չէին կարողանում, կարծես թե արդեն հարձակման են անցել: Նրանք շրջահայաց էին, իսկ պատկերացումների մեջ հարձակումն արդեն սկսվել էր:

Հարձակումը նշանակվեց ժամը 22.00 ժամին: Անձնակազմը կազմ ու պատրաստ էր: Սպասում էին սրտատրոփ: Մարդիկ հայացքները հռաժ դեպի լեռնանցքը՝ անթարթ նայում էին, զննում: Արյունը հոսում էր երակներում եռացող հեղուկի նման:

Ոմանք մտածում էին, թե քանի ֆրից ու հանս են հաշվելու իրենց անձնական հաշվում, ոմանք մտահոգված էին աննկատելի կերպով պարանոցը բարձրանալու ցանկությամբ և անգամ մտածում էին, թե ի՞նչ կոչ են արձակելու գրոհի անցնելիս՝ մարտիկներին առավել ոգևորելու համար: Եվ այսպես ամենքը:

Որպես վկայություն քաղաքական այդ բարձր տրամադրություն և հաղթելու անսասան պատրաստակամության, բերենք միայն մի քանի օրինակներ այն բազմաթիվ փաստերից, որոնք հաշվի էին առնվել ստորաբաժանումների քաղաքական աշխատողների կողմից Սանչարո լեռնանցքը գրոհելու նախօրյակին: Այդ վկայությունների մեջ պարզորոշ արտահայտվում են սովետական հայրենասերների անսահման նվիրվածությունը մեր մեծ գործին, ատելությունը դեպի թշնամին և այն ապրումները, որոնք կապված էին հրամանատարության առաջադրանքը պատվով կատարելու հետ:

Ահա այդ օրինակները.

«Իմ վաշտը դեռ չի կռվել, — ասում էր լեյտենանտ Զարոսինը, — վաղը պետք է մկրտություն ստանա: Վաղը կլինենք լեռների գագաթներին, կդիտենք անժայռածիր տափաստանը, կնայենք դեպի մեր կողմը... Թախծոտ ժպիտ կերևա իմ դեմքին...»

«Ընկեր կոմբատ, ես իմ ջոկով առաջինը պիտի գրոհեմ գա-
գաթը, այնպես չէ՞: Ես պետք է ամբողջ հասակով մեկ կանգնեմ
լեռան գագաթին ի սարսափ հիտլերականներին», — ասում էր
սերժանտ Մխիթարյանը:

«Ես գիտեմ այդ լեռը, ես արդեն մեկ անգամ գրոհել եմ,
իսկ այս կլինի երկրորդը և վերջինը: Ես առաջինը կբարձրանամ
Սանչարոյի ամենաբարձր գագաթը և սվինահար կանեմ նրանց,
ովքեր կփորձեն արգելակել իմ հերոսական դասակի առաջխաղա-
ցումը: Այ, այս դրոշը կբարձրացնեմ լեռան գագաթին, զով քա-
մին շոյելով կծածանի նրան, իսկ արևի վառ ճառագայթները ծիա-
ծանի գեղեցիկ պատկեր կկազմեն նրա շուրջը: Սանչարոն կժրպ-
տա», — այսպես էր ասում կրտսեր լեյտենանտ Զերնոբրովին,
որ խնամքով ծալելով դրոշը, դրեց իր ծոցում:

«Իմ վաշտը վաշտ հո չի, այլ դյուցազունների ջոկատ, ոչ
ահ գիտի, ոչ տրտունջ: Քանի փամփուշտ ունենք, այնքան էլ
ֆրից ու հանս պիտի ընկնեն. այդպես չէ՞, ընկեր Երեմյան, —
դարձավ լեյտենանտ Նիկողոսյանը քաղղեկին: — Միթե՞ նրանք
կծլկվեն մեր սվիններից... բայց մի բան կարող է խանդարել մեզ...
Դիակները կկուտակվեն մեր առջև... Արի էլի շրջանցում կատա-
րի... Ոչինչ, թող կուտակվեն...»:

Կարմիրբանակային Գեորգի Սակվարելիձեն ծաղրանքով աս-
ում էր.

«Ապա, ֆրիցն ուղում էր լողանալ ծովում և ծառուղիներում
թեյ խմել վրացական լիմոնով... Բայց ինչ են անելու հիմա ա-
ռանց լիմոնի, այդ ո՞նց կլինի»:

Լեյտենանտ Զուբկոն այսպես էր պատասխանել Սակվարելի-
ձեին.

«Մի անհանդատանա, բարեկամ, ես լիմոնների շատ ունեմ և
անգամ ինքնաեռ եմ բերել, տե՛ս», — և նա ցույց տվեց ականա-
նետի խողովակը և լիմոնաձև ականները:

Այսպես էր ամենուրեք:

Ստորաբաժանումների անձնակազմի քաղաքական բարձր
տրամադրությամբ մասին են վկայում բազմաթիվ հիանալի մարդ-
կանց՝ շարքայինների, սերժանտների և սպաների բարձր խա-
ղալուստությամբ ցանկությունները՝ գրոհի նախօրյակին ընդուն-
վել մեր վառապանժ պարտիայի շարքերը, գրոհի դնալ որպես

կոմունիստներ: Նրանց անսահման նվիրվածությունը Հայրենիքին, Լենինին—Ստալինին պարտիային իր բարերար արտահայտությունը գտավ նույնպես այն սրտաշարժ զգացմունքների մեջ, որ նրանք որոշեցին թողնել պատմությանն իրենց զգացմունքն արտահայտող փաստաթղթերում:

Սերժանտ Սերմուսը այսպես էր գրել իր դիմումի մեջ.

«Ցանկանում եմ գրոհի գնալ որպես կոմունիստ: Իսկ եթե սպանեն, խնդրում եմ հաշվել ինձ կոմունիստ»:

Սերժանտ Դոնցովը գրել էր.

«Խնդրում եմ ընդունել ինձ ՀամԿ(բ)Պ անդամության թեկնածու: Այս պահին, Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին, ուղղում եմ գերմանական զավթիչների ոչնչացման կռվում պատվով կրել մեծ առաջնորդներ Լենինին—Ստալինին պարտիայի անդամության թեկնածուի կոչումը»:

Կարմիրբանակային Դաբրիելիձենն գրել էր.

«Խնդրում եմ ընդունել ինձ ՀամԿ(բ)Պ անդամության թեկնածու, որովհետև գրոհի գնալով ուղղում եմ լինել կոմունիստ»:

Լեյտենանտ Նիկողոսյանի վաշտից դասակի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Ուլյանովը դիմում գրեց պարտիական կազմակերպությանը ՀամԿ(բ)Պ շարքերն ընդունվելու համար և դեռ Հանձնաժողովի պարտիազմակերպչին, կարգաց դասակի առջև և ավելացրեց, հետևելով լեգենդար Չապաևին՝ «Միայն առաջ, ոչ մի քայլ դեպի ետ: Եթե սպանեն, էլի գլխով նետվիր դեպի առաջ»:

Պարտիական կազմակերպությունները մեծ օպերատիվությամբ, ժամանակին քննում և վճռում էին նրանց հուզող հարցերը: Միայն քաղցրիկ Բորովիկի գլխավորած պարտիական կազմակերպությունը Սանչարոյի ուղղությամբ մարտեր վարելու ընթացքում պարտիայի շարքերն էր ընդունել 113 անդամներ ու թեկնածուներ: Դրանք առաջավոր մարտիկներ էին, անսահմանորեն նվիրված մեր Հայրենիքին և բոլշևիկների պարտիային: Նրանք իրենց ամբողջ էությունով մարտնչում էին ազատագրական-արդարացի պատերազմում, չինայելով ոչ ուժ, ոչ կյանք:

Ավագ քաղցրիկ Միխայլովը, որը պարտիական հանձնաժողովի քարտուղարի տեղակալն էր, հանձնաժողովի նիստերը գումարում էր գերազանցապես հենց այնտեղ, ստորաբաժանումներում և օ-

պերատիվ կերպով քննում ՀամԿ(Բ) Պ շարքերն ընդունվելու վերաբերյալ պարտիական կազմակերպությունների որոշումները:

Հանձնաժողովի նիստերից անմիջապես հետո, ավագ սերժանտ Սուրեն Նոսրոն, իր լուսանկարչական ապարատով մեկնում էր ստորաբաժանումները և հարմար տեղ ընտրելով ժայռերի ետևը, կամ բարձունքի դեպի մեր թիկունքն ընկած լանջին, լուսանկարում էր պարտիայի շարքերն ընդունվածներին: Այստեղ էլ ձևակերպվում է նրանց պարտիական փաստաթղթերը և հանձնվում ընդունվածներին քաղբաժնի պետի կամ կոմիսարի կողմից:

Չկար ստորաբաժանումների կյանքին վերաբերող մի խնդիր, որի կողքից անցներ պարտիական կազմակերպությունը: Ժամանակը պահանջում էր առավելապես բարձրացնել մարդկանց տոկոսությունը, արհամարհանք դաստիարակել դեպի մահը, պողպատի նման կռել կարգապահությունն ու կազմակերպվածությունը գործառնելով: Ընկեր Ստալինի պահանջը՝ սահմանել մեր բանակում խստագույն կարգ և երկաթյա կարգապահություն, հանդիսանում է պարտիական կազմակերպությունների, կոմունիստների և կոմերիտականների գործունեության բովանդակությունը:

Վեհության փառքով ու պատվով ծածկեցին իրենց կոմունիստներն ու կոմերիտականները, նրանք բարձր պահեցին բոլշևիկի իրենց կոշտը: Չկար թեկուզ մի փոքրիկ ստորաբաժանում, որտեղ կոմունիստները չլինեին առաջին շարքերում: հետախուզության մեջ, թիկունքից թշնամու վրա կատարված հանկարծակի դրոհներում, կամ թե ճակատից ուժեղ կրակի դեմ, ամեն տեղ կոմունիստներն իրենց արժանի տեղն ունեին, խիզախության առաջին ծրինակները նրանք էին տալիս:

Անձնագրության և համառության օրինակ էր տալիս կոմունիստներին քաղբաժնի ավագ հրահանգիչ ավագ քաղդեկ Աբրահամ Սերգեյի Վարդանովը: Նրան օտար էր սարսափը, իսկ մահը՝ արհամարհելի: Վարդանովը հմուտ քաղաքական աշխատողի մեծ ընդունակություններ ցուցաբերեց. ամեն տեղ խանդավառ կրքոտությամբ էր հանդես գալիս և ուղղություն տալիս քաղաքական ապարատի ու պարտիական-կոմերիտական կազմակերպությունների աշխատանքին: Անդուլ աշխատանքով ու անձնական քաջու-

թյամբ Վարդանովը բոլշևիկ կոմիսարի տիպ էր հանդիսանում: Քաղաքական աշխատանքի մեջ նա հանդես էր գալիս այնպիսի կրքոտությամբ, ինչպես ուս զինվորը սովինամարտի պահին, իսկ գրոհի ժամին ոչ մի ուժ նրան ետ չէր պահի, նա իսկական բոլշևիկ-զինվոր էր:

Բոլշևիկյան խոսքը դաստիարակում է շտեմանված վեհանձնություն: Մարտակարգերում ճառեր չէին արտասանում, ոչ ոք հանդիսավոր տեսք չէր տալիս իր խոսքին, ժամանակն ու պայմանները սուղ էին ընդարձակ ելույթների համար: Միայն կարճ ու հստակ զրույցները փոքրաթիվ մարդկանց հետ, հաճախ էլ անհատորեն, դառնում են բոլշևիկյան խոսքը մարտի դաշտում անձնակազմին հասցնելու հիմնական մեթոդը, այն էլ այնպիսի եղանակով, որպեսզի,— ինչպես ասել է մեծանուն Նեկրասովը,— խոսքերի համար նեղ լինի, իսկ մտքերի համար՝ լայնարձակ:

Իրենց բեղմնավոր աշխատանքով և մարտական սխրագործություններով կոմունիստները անձնակազմի մեջ դաստիարակում էին անսահման վստահություն դեպի մեր վերջնական հաղթանակը և մասսայական հերոսություն դարձնում:

Պատահական չէր, որ կոմունիստները բաց ճակատով անձնազոհության էին դիմում, կարծես նրանք դրա համար էլ ծնվել էին, իսկ մարտում ընկնողների վերջին ժպիտը սառչում էր նրանց դեմքերին: Դրա մեջ արտացոլվում էր բոլշևիկյան համոզվածություն ուժը: Սովետական անվեհեր հայրենասերները հետևում էին նրանց օրինակին: Հաղթանակն ինքն իրեն չի եկել, այն նվաճվել է դաժան պայքարում:

- Մեծ առաջնորդներ Լենինի—Ստալինի անվեհերության օրինակը, բոլշևիկյան քաջազուն պարտիայի հաստատակամությունն ու անհաղթելիությունը, Ստալինի հանճարը և նրա քաղաքական ու ռազմական չդերազանցված արվեստը դաստիարակել են կոմունիստների մեջ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է հաղթանակի համար: Բոլշևիկյան տրադիցիաներով օժտված, մեր փառապանծ զինված ուժերի պարտիական կազմակերպությունները առաջ էին տանում սովետական զինվորներին դեպի հաղթանակ, արհամարհելով մահը: Նրանց սրտերում վառվում էր Լենինի անհանդչիլի պատգամը՝ արտասանված 1918 թ. նոյեմբերի 7-ին, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռեոլուցիայի համար մղվող պայքար-

րում ընկած մարտիկների հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացման ժամանակ. «Երբում տանք մեզ դնալ նրանց հետքերով, նմանվել նրանց անվեհերությունը, նրանց հերոսությունը: Թող նրանց լողունգը դառնա մեր լողունգը. այդ լողունգն է՝ հաղթանակ կամ մահ» (Լենին, հատոր 23, էջ 275):

Կոմերիտական եզորովի ստորաբաժանումը շարժվեց մի ակնթարթում: Այստեղ էր Վարդանովը. նա Եզորովի և Կոմիսար Սիմոնյանի հետ միասին շարժվում էր ավանդարդում: Երբ մոտեցան ժայռերին, նրանք կանգ առան և ցույց տալով լեքերը՝ երեք ուղղությամբ բաժանեցին ստորաբաժանումները: Մարդիկ սողալով բարձրանում էին ժայռամիջյան քարքարոտ, դժվարին դառնվայրով: Ամեն ոք զգում էր, որ ամենափոքր անզգուշությունը կարող էր մեծ անախորժությունների պատճառ դառնալ: Լուռ էին նրանք ու հուզված: Նրանք սողում էին վստահ լինելով, որ առավոտյան, երբ ծագի արևը, կլինեն լեռնաշղթայի բարձր գագաթին, կազատադրեն Սանչարուն:

Թշնամին երբեմն ռակետներ էր նետում, լուսավորում ժայռոտ պարանոցի ելքերը. մերոնք կամ վայրկյանաբար պառկում էին անշարժ, կամ թե մեխվում տեղը կուշ դալով՝ իբր թե «քարեր են», էլի սողում, հենց որ շուրջը մութ էր: Հանդիպելով ժայռին, շոշափելով փնտրում էին հարմար ճեղքեր, կառչում հնարավոր հենարանի, երբեմն էլ մեկը մյուսի վրա բարձրանում, ելնում քարափի գլուխը և թևից բռնելով ներքևում մնացածին՝ դուրս քաշում վեր:

Մեր աջ թևում զորամասի երկու ստորաբաժանումները մթնոթյան մեջ սողալով և պաշտպանություն գտնելով քարերի թիկունքում՝ լեռնայն պառկել էին հակառակորդի դիրքերին շատ մոտիկ, երբեմն 20—25 մետր հեռավորության վրա:

Շուրջը խավար էր: Ստորաբաժանումները բռնել էին իրենց տեղերը, սպասում էին ազդանշանի: Ժամը 3.00 րոպեն էր: Վարդանովը կամացուկ դարձավ Եզորովին՝ «Ժամանակն է»: Ազդանշանը տվեց լեյտենանտ եզորովը ձախ թևում: Հսկեց ուսական ահարկու ուռան, որ հաջորդաբար կրկնվում էր պարանոցի երկարությամբ, և դասակները առաջ անցան: Խոսում էին փողերը, պայթում նռնակները... Հրամայված էր աղմուկ ստեղծել:

Հիտլերականների կրակային կետերը պարանոցի հարավա-

յին լանջին ոչնչացվեցին: Շատերը թողնելով ծանր տեսակի զենքերը և ռազմամթերքը՝ գլխիկոր փախուստի դիմեցին: Մերոնք հետապնդում էին նրանց:

Լուսատու գնդակները մի պահ նշմարելի են դարձնում գետինը, երբեմն նկատելի էր դառնում գրոհը տեղ-տեղ:

Իրարանցումն ուժեղացավ: Հակառակորդը բարձունքներից, քարերի ետևից և պարանոցի ողնաշարաձև ընկած դիրքերից՝ խաչաձև մասսայական կրակի տակ առավ մեր ձախ թևը՝ լեյտենանտ Զաբոսինի վաշտը:

Ծանր կլիներ Զաբոսինի վաշտի վիճակը, եթե Նիկողոսյանն իր վաշտով չօգտվեր թշնամու կրակի հիմնական մասի դեպի ձախ թևն ուղղած լինելու հանդամանքից և մեծ արագությամբ շարժակվեր նրա դիրքերի վրա մասսայական կրակով ու նռնակներով:

— Հանուն Կովկասի, առաջ, — լսվեց հրամանատարի հատու ձայնը:

Վաշտը առաջ սլացավ: Նա համարձակ գործողություններով փախտեց թշնամու կրակային սիստեմը, շփոթություն առաջ բերեց նրանց շարքերում և մեծ ջարդ տվեց:

Զաբոսինի վաշտի դրուժյունը թեթևացավ: Երկու վաշտերը գրոհեցին լեռնաշղթայի գագաթները: Մի բարձունք գրավելիս սերժանտ Մխիթարյանը ծանր վիրավորվեց: Քաղղեկ Կրասնովը մի խումբ մարտիկներով ամրացավ բարձունքի գագաթին և շեշտակի հարվածներով մաքրեց նրա լանջերը հիտլերականներից: Այնուհետև մի դասակ թողնելով բարձունքի վրա՝ վաշտը առունց կանգ առնելու թեքվեց դեպի գլխավոր կետը՝ Սանչարո: Այդ նույն ժամանակամիջոցում Նիկողոսյանի վաշտը մի բարձունք ևս գրավեց և երբ դարձավ դեպի Սանչարո, Երեմյանը վիրավորվեց:

Կարմիրբանակայինները կապեցին նրա վերքը: Երեմյանը մնաց շարքում: Ցերեկով ծանր մարտեր տեղի ունեցան վերջին 1215 բարձունքի համար, որը իշխում է շրջապատին: Դա Սանչարո բարձունքն է, որի ստորոտում գտնվում է նույնանուն լեռնանցքը:

Աջ թևում զորամասի ստորաբաժանումները գրոհի սկզբում մեծ ակտիվություն չէին ցուցաբերում, սահմանափակվել էին

մոտիկ կրակային կետերի մասնակի գրոհումներով և կրակի տակ էին պահում լեռնանցքին կից նրկու բարձունքները: Նրանք սպասում էին Սփորուլի վաշտերի գրոհին: Միայն Դանիելյանի ստորաբաժանման ձախ թևում կրտսեր լեյտենանտ Չերնոբրովու դասակը որոշ հաջողություններ ունենալով ամրացել էր բարձունքի հարավ-արևմտյան լանջին և գազաթը բարձրանալու փորձեր էր անում փոքրիկ խմբերով: Առաջին փորձն անհաջող անցավ, գազաթին մոտեցող յոթը հոգուց մեկը ընկավ թշնամու գնդակից, մյուսները շկարողացան ամրանալ հասած տեղում, ստիպված ետ քաշվեցին:

Հեկտեմբերի 13-ին և 14-ին հիտլերականները երկու անգամ հակադրոհի անցան: Նրանք գրոհեցին Սանչարո բարձունքից, լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերից և պարանոցից: Գազանաբար առաջ էին նետվում հիտլերականները՝ օդատարածելով մասսայական կրակային ուժը: Մարտն ավելի սաստկացավ:

Գերմանացիներին հաջողվեց ներխուժել մեր մարտակարգերի մեջ:

Չերնոբրովու դասակի դրոթյունը խիստ ծանր էր: Նա սվինամարտի հրաման արձակեց: Նրա կողին հետևեց Նիկողոսյանի վաշտը:

Գիտե՞ր արդյոք գրոհի անցած հիտլերականների ալտոմատավորների վաշտը, որ Նիկողոսյանը կթեքի իր ուղղությունը և սվինամարտի կնետվի, երբ իրենք կատաղի թափով նետվեցին Չերնոբրովու դասակի վրա: Դժվար է կռահել:

Փոքրամիջի դասակը ոտքի էր ելել բարձունքի քարքարոտ լանջին, ստորոտից ոչ հեռու, սկսվեց սվինամարտը մի ամբողջ վաշտի դեմ: Մեկը կատաղած հերթային կրակ էր թափում ուղղակի դեմ առ դեմ, մյուսը խոցում էր ու մի կողմ ցատկում, նորից խոցելու վայրկյան էր փնտրում:

Շտապում էր Ալբերտ Նիկողոսյանն իր «դյուցազունների ջոկատով», թնդում էր ուռան և իրար էին խառնվում:

Ասում են, թե սվինամարտի պահին կնճռոտվում են մարդկանց դեմքերը, սրտերը բաբախում են, աչքերը կարմրում—արյունով լցվում, իսկ ոտից դուրս սարսուռ է անցնում:

Այդ շփոթում:

Շուրջն աղմկալից էր, ուժեղ մարտեր էին դնում: Ճակատա-

մարտի այս փոքրիկ տեղամասում, լեռան պարանոցի բարձունքի փեշին, ահեղ սվինամարտ էր: Անշափ շարժուն ու շրջահայաց է դառնում մարդ. այդ լուպեն. նա խոցում է, հրացանի կոթով հարվածում, մի կողմ ցատկում ու էլի խոցում: Չկար մեկը, որ տեղում մնար և այդ վիճակում սվինամարտ մղեր, կարծես բոլորն էլ խուլս էին տալիս միմյանցից: Նրբեմն այնպես էր պատահում, որ կարմիրբանակայինն ընկնում էր ավտոմատի կրակից դեռ սվինը չհանած հիտլերակա՛նի մարմնից, իսկ ավտոմատավորն ընկնում էր մյուսի սվինից և ավտոմատը ձեռքից ընկնելով ինքնաբերաբար էլի մի քանի գնդակ էր արձակում:

Նիկողոսյանի վաշտի սվինամարտի անցնելը փրկեց Չերնոբրովու դասակին ծանր վիճակից: Նրանք միացյալ ուժերով սվինահար արեցին հիտլերական վաշտը: Ինքը Նիկողոսյանը հիանալի ճկունություն ու վճռականություն ցուցաբերեց սվինամարտում, ցույց տվեց «դյուցազու՛նների պետի» իր արժանի տեղը: Սվինամարտի դաշտում հիտլերականների վաշտը թողեց 56 դիակ. մի քանիսը փախչում իրենց գլուխները:

Գրոհի բոլոր տեսակների մեջ զինվորի համար սվինամարտն ամենից լարվածն է:

Այստեղ սովետական զինվորը համակվում է մի զգացմունքով՝ արագորեն բնաջնջել հակառակորդին, որը շարունակում է դիմադրել իր դիրքերում և զրավել նրա դիրքերը, կամ էլ ոչնչացնել թշնամուն, որը կատաղի գրոհի է նետվել մեր դիրքերի վրա, որոնք թողնել չի կարելի, որոնք պետք է պաշտպանել ու դարձնել թշնամու մահվան գիծ, ինչ գնով էլ ուզում է լինի:

Ես գիտեմ միայն, որ սվինամարտից հետո մարդիկ քրտնած են լինում և չեն շոգում. անցնում են վայրկյաններ և նրանց դեմքին ակամա ժպիտ է երևում, իսկ աչքերի առջև միշտ սվինն է շարժվում... Հարցրեք նրանց, փորձված զինվորներին, նրանք ձեզ կպատմեն ամեն ինչ սովորականի նման, իսկ սվինամարտի մասին կասեն պարծանքով՝ «Ես սվինամարտ եմ գնացել»:

Նրեք կողմից մեր ստորաբաժանումները գրոհեցին 1215 բարձունքը: Հարավ-արևելքից գործում էր խոխովի ստորաբաժանումը, հարավ-արևմուտքից՝ Դանիելյանի, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ կոմերիտական եգորովի ստորաբաժանումը:

Մեր աջակողմյան հարևանները՝ Ալաշտրախու և Չամաշխա

լեռնանցքների շրջանում, իսկ ձախից՝ Աջափշ լեռնանցքի ուղղությամբ, նույնպիսի հաջողություններ հարձակման էին անցել և համառություններ գրոհում էին հիտլերականների դիրքերը:

Դաժան մարտեր էին տեղի ունենում: Հակառակորդի ահանքների պայթյունների և զնդակների տեղացող կարկտի տակ մերոնք անընդհատ բարձրանում և գրոհում էին հիտլերականների դիրքերը, վերջին բարձունքի վրա: Ամենքն էլ մտահոգված էին՝ որքան կարելի է շուտով տիրանալ բարձունքին: Շատերին մի մեծ միտք էր զբաղեցնում այդ ահեղ ժամին՝ առաջինը բարձրանալ դագաթը:

Արդեն մոտեցել էին լեռան դագաթին: Ծավալվում էր վերջին և վճռական գրոհը:

Նիկողոսյանը, Զաբոսինը և Չերնոբրովին տարբեր կողմերից առաջ նետվեցին: Նիկողոսյանը նոնակով ոչնչացրեց մի քանի հիտլերական ու սվինամարտի անցավ... Նա դուրս էր եկել բարձունքի դագաթը հյուսիսային ծայրից... Նա ընկավ թշնամու դրնդակից, քաջի մահով: Վիրավոր Նրեմյանը շարունակում էր գրոհը:

Չերնոբրովին իր քաջերով ահեղ մարտեր էր վարում բարձունքի վրա: Նրանից ձախ նույնպիսի դաժան մարտերով ձգտում էր դագաթին Զաբոսինը: Դանիելյանի ստորաբաժանումը ձախ թևում ապահովելով դասակի անվեհեր հրամանատար Չերնոբրովին գրոհը, հիմնական ուժերով ջախջախում էր հիտլերականներին լանջում, իսկ խոխլովն ու Սոկոլը թևանց կատարելով դուրս էին եկել լեռան հյուսիսային լանջը արևելքից, կտրել հիտլերականների թիկունքը և քաջարի հնձում էին փախչել ցանկացող հիտլերականներին: Այդ մարտում կարմիրբանակային Ստադնիկը մեծ քաջություն դրսևորեց:

Մայրամուտին բարձունքը մաքրվեց հիտլերականներից: Սանչարոն մեր ձեռքումն էր: Դագաթի ամենաբարձր կետում Չերնոբրովին բարձրացրեց կարմիր դրոշակը:

Սանչարոյին հաջորդեցին մյուս լեռնանցքների ազատագրումը:

Մինչդեռ ստորաբաժանումները լեռնաշղթայի երկարությամբ ամրացնում էին իրենց դիրքերը, իսկ մյուս մասը մաքրում էր լեռնաշղթայի պարանոցը հիտլերականներից, հակառակորդի հատ ու կենտ ահանքներ էին պայթում բարձունքի վրա:

Արդեն մութ էր: Դումարտակներ հրամանատարները կարգի

էին բերում ստորաբաժանումները, ամփոփում էին մարտի արդունքները, հաշվում կորուստները: Չերնոբրովին շլար դասակում:

Այդաբացին, երբ արևի ճառագայթները փարվեցին քամուց ծածանվող դրոշակին, նրա տակ, ժպիտը դեմքին սառած, հավիտենական քնով պառկել էր հերոսը՝ Չերնոբրովին:

Դա 1942 թ. մեծ հարձակման նախօրյակին էր:

* * *

Հոկտեմբերի 16-ին ձյան փաթիլները օրորվելով ցած իջան, ձյան հաստ շերտով ծածկվեցին լեռնաշղթայի դագաթները: Իսկ հոկտեմբերի 18-ին բուք բարձրացավ:

Ստորաբաժանումների մի մասը քաշվել էր դեպի հարավ և տեղավորվել անտառի մեջ: Միայն որոշ ստորաբաժանումներ պաշտպանության դիրքեր բռնելով պոստեր էին նշանակել կարևոր տեղերում լեռան պարանոցի երկարությամբ, իսկ մյուսներին տեղավորել լեռան պարանոցի հարավային ստորոտներում ձյունից ու բուքից պաշտպանող փոքրիկ քարայրերում: Լեռների դագաթներում մարտական ծառայություն կրողներն ապահովված էին տար հագուստով և բացի դրանից անտառ փոխադրված ստորաբաժանումները հոգում էին նրանց համար վառելիք և ուտեստ հասցնել:

Հեշտ չանցավ ձյունը մերոնց համար. փխրուն զանգվածը սեփական ծանրությանը չդիմանալով, մի քանի տեղ իր հաստ շերտով սողաց և տրորեց ոմանց: Մարդիկ ստիպված էին փորել ձյունը և փրկել մարտական ընկերներին: Այնուամենայնիվ երկու հոգի ձյան տակ մնացին՝ առհավետ բաժանվելով մարտական ընկերներից:

Հակառակորդը սեղմվել էր լեռնաշղթայի հյուսիսային ստորոտին: Նրա գլխին հասցրած հարվածին հաջորդեց լեռնային դաժան սառնամանիքն ու բուքը, որից հիտլերականները անչափ սարսափում էին:

Վերջապես հոկտեմբերի 22-ին հրաման ստացվեց դիրքերը թողնել հարևան ստորաբաժանումների իրավասությանը և զորամասը փոխադրել ծովափ:

Հոկտեմբերի 24-ին շարժվեցին ստորաբաժանումները: Զորա-

մասը ձգված, խաղաղ՝ իջնում էր լեռնային շավղով, մեզ ծանոթ մարտական ուղիով, թեև անձրևներն ու ձյունը նեղում էին, նրանք հսկարտ էին՝ վերադառնում էին փառքով:

Հոկտեմբերի 30-ին Գուդաուտին տոնական տեսք էր ընդունել: Տոնախմբության էին հավաքվել քաղաքի բնակիչները, քաղաքի կենտրոնական լայն փողոցը լեւի-լեցուն էր մարդկանցով: Կանայք ու աղջիկները փունջ-փունջ ծաղիկներ պրկած, իրենց վառ հայացքներով ու ցնծագին պսակավորում էին ժողովրդական հրճվանքը: Բոլորն էլ սպասում էին սրտատրոփ:

Մինչ այդ Մցարայում կոլխոզնիկները շրջապատել էին զորամասը և ուրախությամբ խնդրում էին զեթ մի օր հյուր մնալ իրենց, իսկ Բակլանովկայում փողոց էին դուրս բերել կողովներով լիքը մրգեր ու տակառներով լի գինի:

Վերջապես զորամասը մոտեցավ քաղաքին: Փողային օրկեսուրի նվագի ուղեկցությամբ հաղթական մարշով զորամասն անցնում էր կենտրոնական փողոցով: Ամեն կողմից փնջերով ծաղիկներ էին հանձնում մարտիկներին, հրամանատարներին, քաղաշխատողներին և սփում նրանց ճանապարհին:

Ամենուրեք շնորհակալական տաք խոսքեր էին ուղղում մարտիկներին, լողունքներով և ուռանքերով ուղեկցում զորամասին:

Այո, դա տոն էր, մի մասնիկը առաջիկա մեծ հաղթանակի: Շարժվում էր զորամասը ծովափնյա գեղեցիկ ճանապարհով, իր Հայրենիքի հզորության վեհ զղացմունքով: Այնտեղ, լեռների մյուս փեշերին, լայնածավալ գեղեցիկ Կուբանում, սպասում էին նրանց: Եվ զորամասը շտապում էր:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

	էջ
Մարտական առաջին խնդիրը	5
Դեպի լեռնաշղթայի բարձունքները	10
Մարտական մկրտություն	22
Պսխու գյուղի ազատագրումը	29
Մարտական գերից ալն կողմը	40
Գուգաուտցիները	48
Բարձունք 1006	52
Սանչարո	70

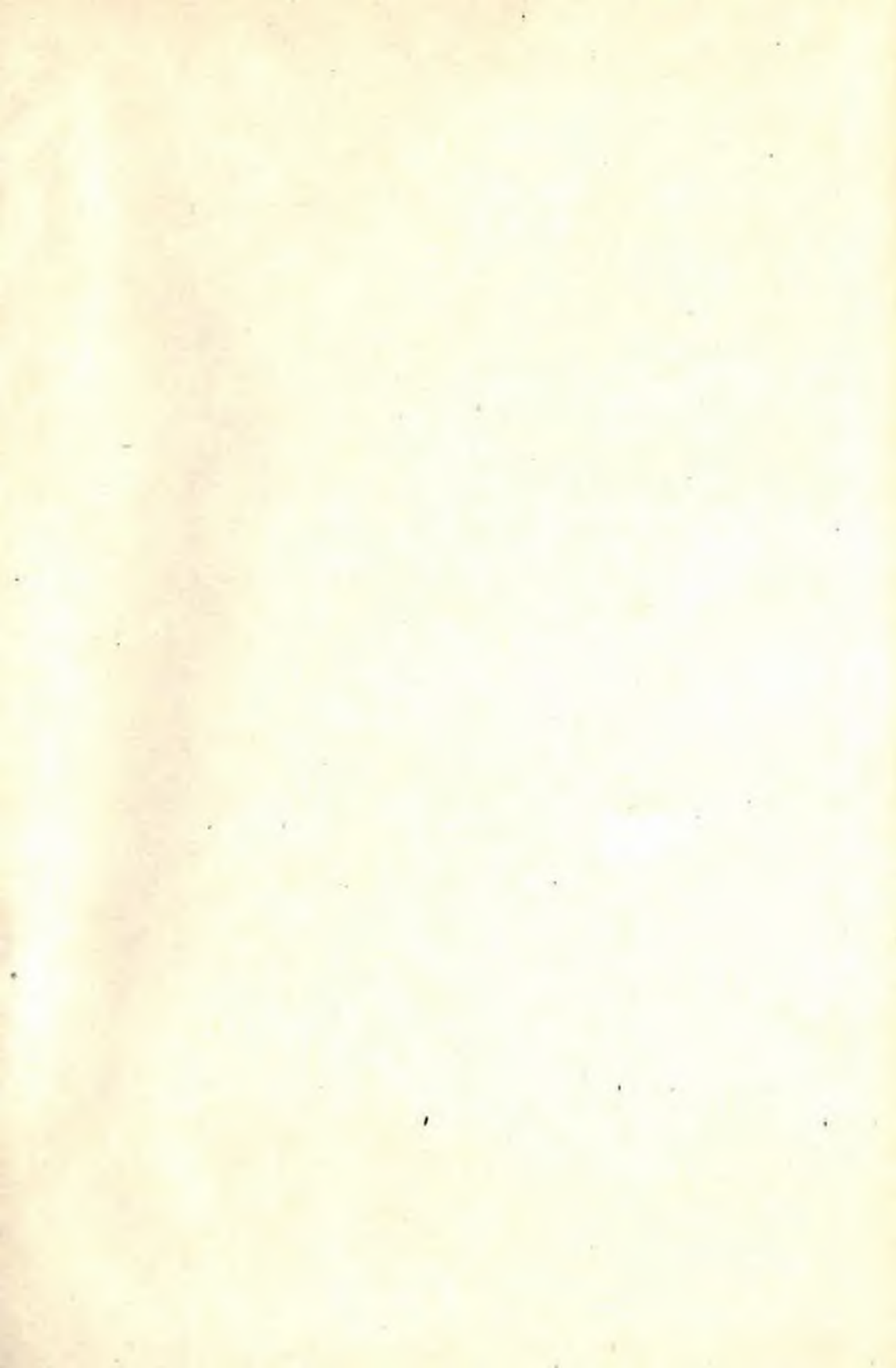
Պատ. խմբագիր ԱՐ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

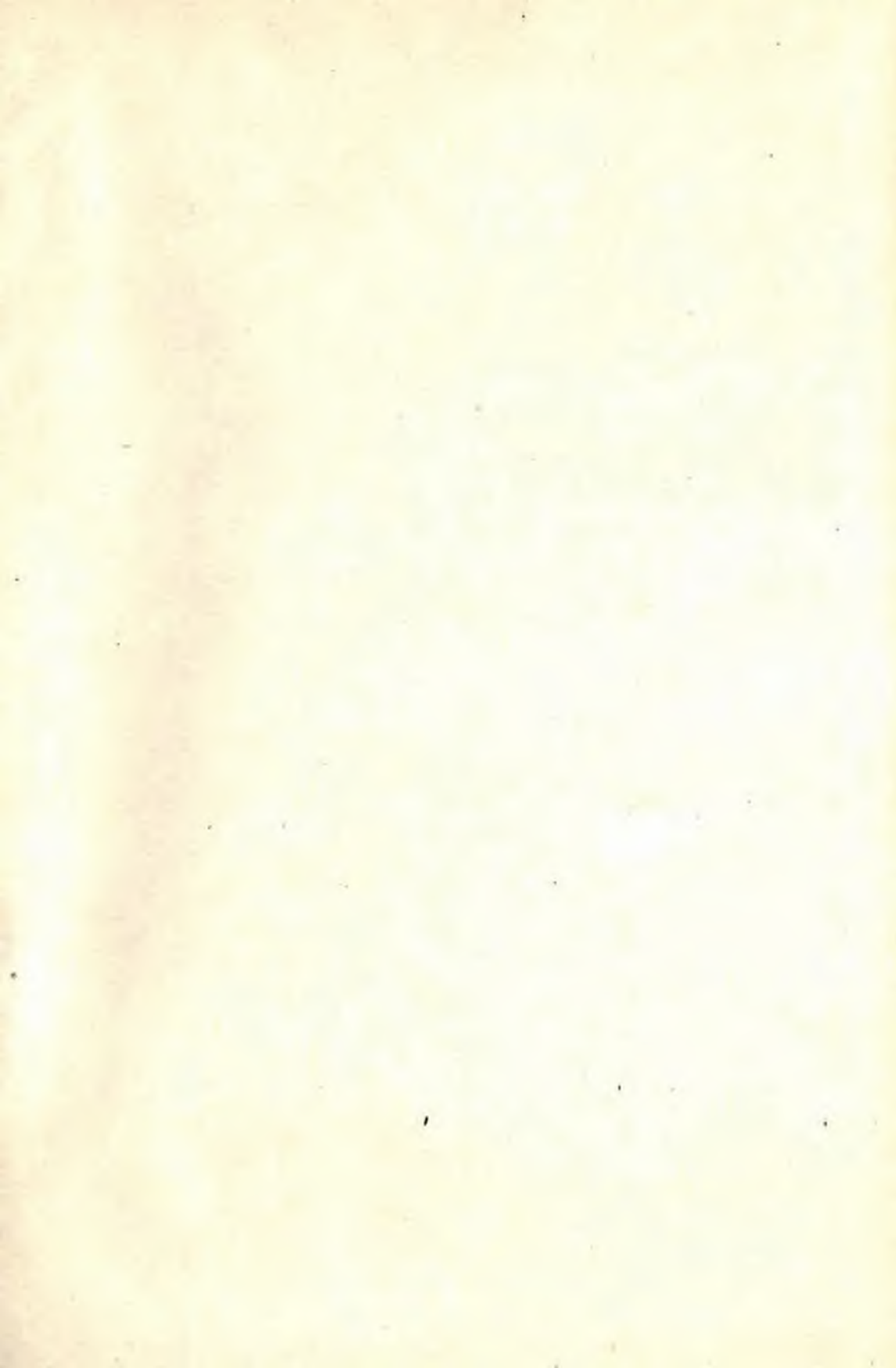
Տեխ. խմբագիր Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբազրիչ Ա. ԱՐՁԱՔԱՆՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 19/XI 1949 թ., ստորագրված է տպելու 5/1
1950 թ.: ՎՖ 01783, պատվեր 543, հրատ. 671. տիրած 2500, տպագր.
6 մամուլ, մեկ մամուլում 36.500 տպանիշ:

Հայկական ՍՍԻ ԳԱ տպարան, Երևան, Աբովյան 124

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032767

[504]
ԳԻՆԸ Ծ Ռ.

